

II. SAVIVOKOS SLINKTYS. TAPATYBIŲ IR TAPATINIMOSI KAITA REGIONE XIX–XX AMŽIAIS / CHANGES OF SELF-PERCEPTION. SHIFT OF IDENTITIES AND IDENTIFICATIONS IN THE REGION IN THE 19TH AND 20TH C.

RYTŲ PRŪSIJOS POLITINIO ELITO TAPATYBĖ XIX AMŽIAUS PIRMOJOJE PUSĖJE*

Magdalena Niedzielska

ABSTRACT

The article discusses the main factors which shaped the peculiarities and distinctions of political elites in East Prussia in the first half of the 19th c. Among them, it names the growth of self-sufficiency of provincial nobility during the period of the Napoleonic Wars, the role of political elites in the liberal movement for constitutional reforms in Prussia, as well as the use of historical research and symbols of the past, increased in the first half of the 19th c. for the definition of distinction of both the province and its representatives. In the article, particular attention is paid to the examination of the factors of Russian neighbourhood and East Prussia's position in the borderland between Prussia and Russia, showing their impact during crucial to Prussia events of 1813 and 1848. Due to the intertwining of all of those factors, in the first half of the 19th c., the consciousness of political elites in East Prussia ranged between regional provincial patriotism, Prussian patriotism (perceived through the relationship between the King and his subjects), and the growing sense of belonging to the German nation.

KEY WORDS: identity, regional consciousness, Prussian patriotism, German nationalism, Russia.

ANOTACIJA

Straipsnyje aptariami esminiai veiksniai, apibrėžę Rytų Prūsijos politinio elito savitumą ir atskirumą XIX a. pirmojoje pusėje. Tarp jų įvardijamas šios provincijos bajorijos politinio savarankiškumo augimas Napoleono karų laikotarpiu, jos vaidmuo liberalų judėjime už Prūsijos konstitucines reformas, XIX a. pirmojoje pusėje išaugęs istorijos tyrimų ir praeities simbolių panaudojimas apibrėžiant provincijos ir ją reprezentavusių visuomenės sluoksnių išskirtinumą. Ypač didelis dėmesys straipsnyje skiriamas Rusijos kaimynystės ir Rytų Prūsijos buvimo Prūsijos ir Rusijos pasienyje veiksnių analizei, parodant jų įtaką lemiamų Prūsijai 1813 m. ir 1848 m. įvykių metu. Dėl šių veiksnių susipynimo XIX a. pirmosios pusės Rytų Prūsijos politinio elito sąmonė svyravo tarp regioninio Prūsijos provincijos patriotizmo, visai Prūsijai būdingo patriotizmo (suvokiamo per ryšį tarp karaliaus ir jo pavaldinių) ir augančios priklausomybės vokiečių tautai pajautos.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: tapatybė, regioninė sąmonė, Prūsijos patriotizmas, vokiečių nacionalizmas, Rusija.

Habil. dr. Magdalena Niedzielska, Mikalojaus Koperniko universiteto

Istorijos ir archyvistikos instituto profesorė

Ul. Władysława Bojarskiego 1, 87-100 Toruń, Lenkija

El. paštas: nie@umk.pl

* Čia publikuojamas tekstas pirmąkart paskelbtas kaip NIEDZIELSKA, M. Tożsamość elit politycznych w Prusach Wschodnich w pierwszej połowie XIX wieku. *Zapiski Historyczne*, 1997, t. 62, zeszyt 1, s. 53-80. Iš lenkų kalbos tekstą vertė Irena Aleksaitė. Dalykinę vertimo korektūrą ir redakciją atliko bei tekstą parengė publikavimui Vasilijus Safronovas.

I

Rytų Prūsijos provincijos buvimas pasienyje XIX a. pirmojoje pusėje buvo veiksnys, daręs didelę, nors paprastai istoriografijoje nepakankamai vertinamą, įtaką formuojantis provincijos politinio elito tapatybei. Rusijos kaimynystė ir provincijos teritorinis nutolimas nuo Prūsijos monarchijos branduolio buvo jaučiamas, nepaisant to, kad Lenkijos žemių užėmimas leido sujungti provinciją su likusia valstybės dalimi. Tai darė įtaką Rytų Prūsijos politinei minčiai, ypač kritiniais istoriniais momentais, pradedant pralaimėjimu 1806–1808 m. kare ir baigiant 1848 m. revoliucija. Specifinę Rytų Prūsijos istorinę patirtį, žinoma, veikė ir bendrieji naujosios vokiečių tautinės sąmonės formavimosi procesai. Nuo Apšvietos epochos pabaigos ta patirtis reiškėsi dviem būdais, iš pradžių sukeldama patriotizmo, nukreipto į meilę savitai lokaliai tėviškei, pagyvėjimą, bet kartu ir stiprindama mąstymo politinėmis kategorijomis, apimančiomis platesnes visuomenės grupes, suintensyvėjimą, o tai stiprino tapatinimąsi su vokiečių tautine bendruomene.

XIX a. pirmojoje pusėje Rytų Prūsijoje vokiečių etninės sąmonės rėmuose koegzistavo skirtingi, tik iš dalies dengęsi patriotizmai: Prūsijos provincijos (suprantamas kaip teritoriškai apribotas iki Prūsijos provincijos, atsižvelgiant į istorinius abiejų jos dalių (Rytų ir Vakarų Prūsijos) skirtumus), Prūsijos karalių pavaldinių ir bendravokiškas¹. Iš jų pirmasis buvo senosios Prūsijos Hercogystės atminimo tęsinys. Tam tikras atskirumo nuo likusios Hohenzollernų valstybės teritorijos jausmas išliko įkūnytas XIX a. pirmojoje pusėje dažnai vartotoje *Altpreussentum* (senosios Prūsijos) sampratoje. Viena vertus, ji buvo pagrindas saugoti ir ginti senąsias vertybes, bet, kita vertus, – vėlesnės Rytų Prūsijos opozicijos politinės kovos metu ypatingas senosios Prūsijos patriotizmas tapo ir politinės argumentacijos įrankiu, tiesa, neturėjusiu separatistinės potekstės. Liberalų stovyklos siūlytoji monarchijos reformos programa liudijo stiprėjusį tapatinimąsi su visa valstybe. Tačiau nereikia pamiršti, kad Rytų Prūsija istoriškai vystėsi nevienodai: greta Prūsijos patriotizmo joje egzistavo sąryšiai su mažesniais regionais – pavyzdžiui, su Varmija ar vadinamąja Prūsijos Lietuva. Jos vientisumo vaizdą komplikavo ir Mozūrijos lenkakalbių gyventojų bei lietuvių grupės problema, taip pat skirtingi tikėjimai įvairiose Rytų Prūsijos dalyse.

Šešiolikmetis Teodoras von Schönas, būsimasis provincijos oberprezidentas, trumpuose biografiniuose užrašuose, parašytuose lotynų kalba 1789 m., savo tėvynę apibrėžė kaip „Patria Lithuania“, kadangi buvo kilęs iš Prūsijos Lietuvos². Jo kartai, išaugusiai sklendant Apšvietos idėjoms, kaip ir XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais, senoji Prūsijos Hercogystė buvo pagrindinė vertybė, aukščiau už kurią buvo tik ištikimybė monarchijai ir suverenui kaip valstybingumo idėjos įsikūnijimui, neįjasmenintam konkreto valdovo asmeniui. T. von Schönas, kuris kartais viršydavo oberprezidento įgaliojimus ir daug kartų konfliktuodavo su Berlynu, gerokai vėliau, po to, kai nusižengė rekomendacijoms dėl 1831 m. choleros epidemijos, rašė: „Mano poelgis išties nebu-

¹ Verta pažymėti, kad Rytų Prūsijoje sąvoką „Nation“ anksčiau ėmė vartoti tie landtago deputatai, kurie nuo 4-ojo dešimtmečio vidurio sudarė konservatorių grupuotės pagrindą. 3-iojo dešimtmečio projektai apie „allgemeine Landesvertretung“ rodė, kad jau tuo metu būsimųjų konservatorių provincinis partikuliarizmas buvo įveiktas; tuo tarpu liberali bajorija šį politinį postulata perėmė ne anksčiau 4-ojo ir 5-ojo dešimtmečių sandūros. Viena iš išimčių tarp liberalų buvo Friedrichas Wilhelmas von Farenheidas, rodęs didesnę susidomėjimą vokiečių klausimu, žr.: Pro memoria, 1818 m. *Archiwum Państwowe w Olsztynie* (Olštyno valstybinis archyvas, toliau APO), Archiv des Provinzialverbandes Ostpreussen, Nr. 326. Apie Rytų Prūsijos partikuliarizmą žr.: Januszo Jasińskiego tekstą. In *Historia Pomorza*, t. III: 1815-1860, cz. 2: *Zagadnienia polityczne, narodowościowe i wyznaniowe*. Red. G. LABUDA. Poznań, 1996, s. 43-52; taip pat SCHIEDER, T. *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem in modernen Europa*. Hrsg. von O. DAHN, H.-U. WEHLER. Göttingen, 1991, S. 77.

² *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*, Berlin (Prūsijos kultūros paveldo slaptasis valstybės archyvas, toliau GStAPK), XX. HA, Rep. 300, Depositum Graf Brünneck I. Nachlass Theodor von Schön, Nr. 38.

vo lojalus, tačiau be lojalumo dar egzistuoja meilė, ir oberprezidentas panašiomis aplinkybėmis turi elgtis taip, kaip elgtųsi karalius, mūsų valdovas, kuriam galioja ne tik luomų teisė³. Taigi T. von Schönas elgėsi, kaip jis pats suformulavo, tarsi *loyale Rebellion*, jausdamasis įsipareigojęs išskirtinai Karalystės idėjai. Daugelis tos kartos atstovų, ypač vyresniojo amžiaus, XIX a. pradžioje neigė net ir tokį ryšį su Hohenzollernų monarchija. Kaip pavyzdį galima nurodyti Johanno Georgo Scheffnerio, reikšmingos XVIII ir XIX amžių sandūros intelektualinio gyvenimo figūros, poziciją⁴. Bajorų nepalankumas kanceliariiniam darbui buvo gyvybingas, nors, žinoma, provincijos biurokratijos gretose būta nemažai to luomo atstovų. Neabejotinai daug labiau buvo vertinama veikla luominės sistemos institucijose, pavyzdžiui, landšaftuose⁵.

Vienas iš bruožų, charakterizavusių provinciją XVIII ir XIX amžių sandūroje, pasak daugelio autorių, kurie, tiesa, nagrinėjo ryšius tik vokiečių visuomenės viduje, turėjo būti bendrumo jausmo trūkumas. Abstrahuojantis nuo vienijančių dinastinių, tikėjimo ir istorinių elementų, to trūkumo priežastys buvo įvairios: etniškai nevienalytė vietinių gyventojų, kilusių iš įvairių Vokietijos kraštų, Olandijos, Prancūzijos, sudėtis; miestietija, dažnai nespėdavusi pakankamai giliai suleisti šaknų į Prūsijos dirvą; skirtumai bajorijos luomo viduje; nuolat augusi miestiečių kilmės įvairovė. Rytų ir Vakarų Prūsijas skyrė kalbos, religijos, papročių barjeras⁶. Vis dėlto pažymėtina, kad iš išorės XIX a. pirmojoje pusėje Rytų Prūsija buvo laikoma politiniu monolitu, kuris skirdavosi ar netgi izoliuodavosi nuo likusios valstybės dalies, o daugelyje sluoksnių, netgi praėjus pusei amžiaus po Septynerių metų karo, tebebuvo gajus įsitikinimas, kad tenykščiams bajorams trūko patriotizmo, o jų lojalumas Prūsijos sostui buvo nepakankamas⁷.

³ Tuometinio sosto paveldėtojo 1831 m. rugpjūčio 28 d. laiškas. In SCHÖN, T. von. *Studienreisen eines jungen Staatsmanns in England am Schlusse des vorigen Jahrhunderts. Beiträge und Nachträge zu den Papieren des Ministers und Burggrafen von Marienburg...* Berlin, 1891, S. 318.

⁴ 1772 m. T. G. Hippelis (vyresnysis) priekaištavo J. G. Scheffneriui, nedalyvavusiam iškilmėse Marienburge, dėl patriotizmo trūkumo: „Dem König huldigen zu lassen und 3 Meilen davon zu seyn, ohne anspannen zu lassen, finde ich für einen Kriegsath so unpatriotisch als möglich“: HIPPEL, T. G. *Sämmtliche Werke*. Bd. 13: *Hippel's Briefe [an Scheffner] von 1765 bis 1774*. Berlin, 1838, S. 22.

⁵ J. G. Scheffneris užrašė: „Wer dient, hat sich dem Staate verkauft“: SCHEFFNER, J. G. *Gedanken und Meynungen über manches im Dienst*. Königsberg, 1804, S. 4. Liberalas Ernstas von Hoverbeckas turėjo oberprezidentui atsakyti į klausimą, ar jo sūnus Leopoldas von Hoverbeckas (1822–1875) taps žemdirbiu: „Allerdings – wenn er dazu nicht zu dumm ist; sonst muss er Regierungsrath werden!“: PARISIUS, L. *Leopold Freiherr von Hoverbeck (1822-1875). Ein Beitrag zur vaterländischen Geschichte*. Th. I. Berlin, 1897, S. 44. Tas pats Leopoldas von Hoverbeckas 1851 m. rašė: „Ich danke meinem Gott alle Tage, dass ich nicht bei meinem Brotstudium [teisės studijos] geblieben bin und meine Ernährung nicht dem Staate, sondern mir selbst anvertraut habe“ ir apibendrina: „als ich die Regierung hasse“: Ibid., S. 125. Nepalankiai buvo žiūrima ir į tarnybą Prūsijos armijoje, žr. SCHULTZE, M. *Christian Friedrich Carl Ludwig Reichsgraf Lehndorff-Steinort. Ein Lebensbild auf Grund hinterlassener Papiere*. Berlin, 1903, S. 70. 1802 m. iš valstybinės tarnybos norėjo atsistatydinti ir Alexanderis zu Dohna, ką, pavyzdžiui, Schleiermacheris vadino tėvynės išdavimu: *Schleiermachers Briefe an die Grafen zu Dohna*. Hrsg. von J. L. JACOBI. Halle, 1887, S. 20.

⁶ BACZKO, L. von. *Nantes Wanderungen durch Preussen*. Bd. 2. Hamburg-Altona, 1800, S. 39.

⁷ Brandenburgo bajoras F. L. von der Marwitzas apie provincijoje sklandiusias nuotaikas 1807 m. rašė: „...ich müsste lügen, wenn ich sagen wollte, das ich in der Provinz Preussen (die Armee und einzelne Individuen ausgenommen) Patriotismus angetroffen hätte. Nach Ruhe strebten sie, ohne einen Blick in die Zukunft, und ohne Nachdenken, welcher Art denn wohl die Ruhe seyn möchte, die sie herbeiwünschten! Wie immer waren die grösseren Städte und diejenigen Klassen, die von Speculation, Handel and Industrie leben, am schlechtesten gesinnt. [...] Die einzige Last, die ihnen der Krieg auflegte, die gar nicht zu vermeidende Einquartierung, wurde mit höchstem Unwillen getragen, und der schmählichste Friede würde von diesen Unpatrioten mit Entzücken aufgenommen worden seyn“: *Aus dem Nachlasse Friedrich Ludwig's von der Marwitz*. Bd. I: *Lebensbeschreibung*. Berlin, 1852, S. 227. B. G. Niebuhras iš Karaliaučiaus 1806 m. lapkričio 18 d. rašė į Gdanską pirkliui Johnui Gibsonui: „Königsberg scheint eine recht langweilige Stadt zu sein, beseelt von niedriger Eifersucht gegen Berlin und einem gewissen nationalen Widerwillen. Die frühere Vorliebe der Ostpreussen jedoch für die Russen ist verschwunden. Sie behaupten, dass die russischen Truppen, die im letzten Frühling ihre Provinz durchzogen, grosse Exzesse begangen haben, und sie fürchten, dass,

Konfliktas tarp provincijos ir „kitų“, išties turėjęs kur kas gilesnes priežastis, dar vieną stadiją pasiekė 1807 m., Berlyno dvarui ir valstybinėms įstaigoms persikėlus į Karaliaučių⁸. Atšiaurumas Berlynui, tapatinamam su centralizacijos ir absoliutizmo tendencijomis, likęs nuo XVIII a., ir vėlesniais dešimtmečiais stimuliuo politines manieras Rytų Prūsijoje. Jis apėmė plačius politinius sluoksnius ir buvo ypač jaučiamas 1848 m. kovo revoliucijos išvakarėse – tiek liberalų, tiek Karaliaučiaus radikalų stovyklose⁹.

Išbandymu Rytų Prūsijos patriotizmui tapo 1806–1813 metai. Netikrumas dėl valstybės pralaimėjimo pasekmių ir dėl Prūsijos monarchijos likimo sukėlė įvairius elito požiūrius į didžiosios politikos problemas, pirmiausia į Rytų Prūsijos, dėl savo geografinės padėties svarbios strategiškai, padėtį. Nuomonės svyravo nuo pritarimo taikai su Prancūzija ir Napoleono armijos įvykdytai provincijos teritorijos okupacijai iki bandymų ieškoti Rusijos politinės ir karinės paramos, pateisintoms Prūsijos valstybės intereso viršenybe. Daug to laiko pranešimų, įskaitant ir garsių Rytų Prūsijos bajorijos atstovų, rodo gana ryškią politinę dezorientaciją. Theodoras Gottliebas von Hippelis (1775–1843), atsišaukimo „An Mein Volk!“ autorius ir Geležinio kryžiaus iniciatorius, 1807 m. birželio mėn. rašė: „Reikia būti ultrapatriotu ir nenorėti arba negalėti matyti, kad, stebint barbariškumą, būdingą šiandien vykdomam karui, sugriautus miestus ir kaimus, negyvenamus tyrus, galėtum tikėtis mūsų valstybės išsigelbėjimo. Atsisakau tokios laimės“¹⁰.

1806–1807 m. karo metu pagrindinis veiksnys, apibrėžęs politines nuostatas Rytų Prūsijoje, buvo ne užuojauta pralaiminčiai monarchijai, o grėsmė materialinei gerovei ir pačiai provincijos egzistencijai. Teritorinis nutolimas nuo karo veiksmų, XVIII a. paskutiniame dešimtmetyje apėmusių Europą, leido traktuoti pastaruosius kaip tolimus reiškinius – diskusijų, bet ne baimės objektą. Panašiai XVIII a. pabaigoje Rytų Prūsijos elitas žiūrėjo į Prancūzų revoliuciją. Ji buvo tik intelektualų svarstymų tema. Tačiau 1806 m. rytinę Prūsijos valstybės dalį apėmę karo veiksmai jau reiškė tiesioginę grėsmę provincijai – Napoleono armija galėjo okupuoti Rytų Prūsiją ir atkirsti ją nuo ekonominio lenkų žemių užnugario. Visa tai tapo realu tą akimirka, kai dar prieš Tilžės taiką tapo akivaizdu, jog Prūsija praras II ir III padalijimų metu įgytas žemes. Apskritai XVIII a. antrosios pusės politinės suirutės Europoje ir už žemyno ribų padariniai Rytų Prūsijai buvo teigiami. Antai dėl JAV nepriklausomybės karo, prekybos per Gdanską neramumų po I padalijimo prekių apyvarta per Karaliaučių 1784 m. pasiekė rekordines aukštumas. Revoliucinės Prancūzijos karai tik dar la-

falls der Friede ohne Zustimmung Russlands unterzeichnet werden sollte, die Armee des Generals Bennigsen von ihrem Lande Besitz ergreifen würde“: *Die Briefe Barthold Georg Niebuhrs*. Bd. I. Hrsg. von D. GERHARD, E. NORVIN. Berlin, 1926, S. 363. Princas Hermannas zu Hohenzollern-Hechingenas savo 1808 m. vasario 10 d. laiške J. G. Scheffneriui rašė: „Die Ostpreussen haben einen Ostpreussischen Patriotismus aber keinen Allgemeinen“: *Briefe an und von Johann George Scheffner*. Bd. I. Hrsg. von A. WARDA. München-Leipzig, 1918, S. 353.

⁸ Istorikas L. von Baczko tada guodėsi: „Es war in der That empörend, wenn diese Herrn oft Berlin für alles, Preussen hingegen für einen verworfenen Winkel der Erde erklärten. Wenn ihre Aussichten nach und nach allgemeiner wurden, ist es dann wohl ein Wunder, wenn so viele Preussen sich und ihr Vaterland zurückgesetzt glauben? Einige Berliner äusserten gegen mich mit vielen Bitterkeit: Preussen betrachte sich immer wie einen isolierten Körper, denke aber nicht mit Herzlichkeit und Theilnahme an den ganzen Staat“: BACZKO, L. von. *Geschichte meines Lebens*, Bd. 3. Königsberg, 1824, S. 95.

⁹ JUNG, A. *Königsberg in Preussen und die Extreme des dortigen Pietismus*. Braunsberg, 1840, S. 56: „Wir sind eben so etwas selbst, als etwa Berlin. Wir sind ideel wahrhaft unabhängig von Berlin. Königsberg muss sich in sich selbst fassen“. Taip pat plg. J. Rupp'o recenziją tam pačiam darbui: *Preussische Provinzial-Blätter*, 1840, Bd. 24, S. 365-366; ten pat Rytų Prūsija apibrėžiama kaip viena svarbiausių vokiečių kolonijų.

¹⁰ BACH, T. *Denknisse und Erinnerungen aus der Zeit der Erhebung Preussens*. Aus Th. G. von Hippels handschriftlichem Nachlasse. [2. Teil.] Berlin, 1887, S. 7, 16. Blogesniu dalyku nei valstybės žlugimas buvo laikomas „all das Elend zu sehen und zu fühlen, was es trifft“: SCHULTZE, M. Op. cit., S. 152. Kėlė šurpą sąjungininkės Rusijos daryti niokojimai (Ibid., S. 199). Ir T. G. Hippelis 1807 m. balandį pranešė noris pabėgti iš Prūsijos į Galiciją arba į Vengriją: BACH, T. Op. cit., S. 12.

biau padidino javų poreikį. Šie įvykiai stimuliavo prekybos ir žemės ūkio vystymąsi, o tai nuolat ir sistemingai didino miestiečių vaidmenį ir palankią bajorų nuosavybei konjunktūrą.

Tuo tarpu 1807 m. Prūsijos pralaimėjimas turėjo ne tik politinių pasekmių, bet ir davė pradžią ekonominei krizei, dėl kurios Rytų Prūsijoje staiga krito dirbamos žemės kaina, padidėjo jau ir taip nemenkas dvarų išskolinimas, dažnai viršijęs jų realią vertę. Žemės nuosavybės krizė, pagilėjusi dėl pratęstos kontinentinės blokados, paskui save patraukė ir daugelio pirklių žlugimą. Prie to prisidėjo milžiniški finansiniai padariniai, susiję su Prūsijos, Rusijos ir Prancūzijos armijų išlaikymu ir su Napoleono kontribucija. Dėl ekonominių priežasčių kylančios grėsmės provincijos gerovei jausmas, nerimas dėl Rytų Prūsijos teritorinio vientisumo ir savarankiškumo plačiuose visuomenės sluoksniuose sužadino nepalankumą bet kokiam galimam karui. Juk dėl jo tarp Prūsijos ir Rusijos galėjo įvykti teritorinių pokyčių¹¹, ir pagrindiniu politinių derybų objektu galėjo tapti būtent Rytų Prūsija. Nuo tada vokiečių politinėje mintyje Rytų Prūsijoje pastebimas Rusijos klausimo atsiradimas ir Prūsijos vidaus reikalų vertinimas, priskiriant Rusijai galimą Hohenzollernų monarchijos prižiūrėtojos vaidmenį.

Provincijos požiūris į Prancūzijos įvykdytą okupaciją, kontribucijos mokėjimą ir į patį Napoleoną po Tilžės sutarties didele dalimi buvo sąlygotas finansinių sunkumų skalės. Tik politiniam elitui buvo būdingi stabilesni politinės orientacijos elementai – pro- ar antiprancūziški, pradedant klausimu, kaip vertinti 1789 m. revoliuciją¹². Karaliaučius tuo metu tapo Prūsijos valstybės reformų centru. Permainos, kurias įvesti leido tik Prūsijos pralaimėjimas, atitiko Rytų Prūsijos reformatoriškai nusiteikusios biurokratijos ir dalies su ja susijusios provincijos bajorijos nuostatas. Daug jos atstovų dalyvavo rengiant reformų projektus. Tai sukėlė nevienareikšmišką požiūrį į tai, ar Prūsija paklūsta Prancūzijos įtakai. Tačiau sąjungos su Prancūzija priešininkai vienintele valstybe, galinčia pasipriešinti Napoleono pergalėms ir išlaisvinti Prūsiją iš svetimo jungo, tuo metu laikė Rusiją. Tuo metu Rytų Prūsijos visuomenės požiūriui į karą ar galimą taiką kur kas didesnę įtaką nei materialūs veiksniai darė pozityviai apibrėžiamas patriotizmas arba *a priori* egzistavusi tautinė ar valstybinė sąmonė¹³.

Struktūrinių pertvarkymų, Prūsijoje pradėtų 1807 m., visuma, daugeliu atvejų griovusi senąją visuomenės struktūrą, pablogino politines nuotaikas, paskatindama priešingų stovyklų, pasisakančių už ar prieš reformas, formavimąsi. XIX a. pradžioje buvo galutinai likviduotos aukščiausių ir suverenių teisių, užsilikusių nuo Prūsijos Hercogystės laikų, liekanos. Iki 1804 m. ir *Etats-Ministerium* panaikinimo buvo palaikomas politinės santvarkos pagrindas, užtikrinęs Prūsijos ir Brandenburgo santykiuose personalinės unijos elementus. Paskutiniai politinės ir administracinės santvarkos atskirumo elementai nustojo egzistuoti būtent po 1806–1807 m. karo. 1808 m. gruodį buvo pasiryžta reorganizacijai, kurią vykdant karo reikalų ir domenų valdymo rūmai buvo performuoti į apygardas, taip pat buvo įsteigtas Krašto Aukščiausiasis Teismas (*Oberlandesgericht*)¹⁴. Tad pergalė galiausiai atnešė Brandenburgo modelį.

¹¹ *Die Briefe Barthold Georg Niebuhrs...*, Bd. I. S. 363.

¹² Karaliaučiaus studentų sluoksniuose pastebėtas entuziazmas Napoleono atžvilgiu sumažėjo tik 1805 m., kai buvo pažeistos Prūsijos teritorijos ribos. Visgi būta pranešimų, kad 1806 m. pralaimėjimo proga buvo keliami pokyliai: plg. *Aus dem Leben des Generals der Infanterie Dr. Heinrich von Brandt*. Bd. I. Berlin, 1870, S. 56. Tačiau tuo pačiu metu: „Selbst die Danziger begannen sich zu isolieren und nur die Studenten aus den älteren Provinzen behielten eine streng preussische Richtung, welche der späteren Begeisterung von 1813 glich“.

¹³ MÜNCHOW-POHL, B. *Zwischen Reform und Krieg. Untersuchungen zu Bewusstseinslage in Preussen 1809-1812*. Göttingen, 1987, S. 335.

¹⁴ GRYGIER, T. Organizacja władzy naczelnej Prus Książęcych. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1964, Nr. 4 (86), s. 505 ir kt.

Prūsijos monarchijos karinis ir moralinis nuosmukis Rytų Prūsijos bajorams gražino atsakomybės už kraštą jausmą ir uždavinius, kuriuos absoliutinės monarchijos aparatas anksčiau iš jų buvo atėmęs. Staiga sugriuvus aukščiausiajai valstybinei tvarkai, lokaliniai ryšiai ėmė stipriau motyvuoti elgesį nei platesni interesai. Tai sudarė sąlygas užsiverti tradicinėse, istoriškai susiformavusiose struktūrose¹⁵. Krašto skurdas pagilino ir vertybių krizę. Netikrumas dėl realių reformos tikslų, nepasitenkinimas dėl mokesčių sistemos reformos projektu, ypatingas 1809 m. vasario 12 d. vadinamojo Sidabro edikto nepopuliarumas, protestai prieš bajorų spirito varymo, kuris daugeliui Rytų Prūsijos žemės savininkų teikdavo $\frac{3}{4}$ visų pajamų, monopolio panaikinimą, 1810 m. vasarą pasibaigiantis dvarų hipotekos kreditų išskolinimų įmokų moratoriumas, o pirmiausia agrarinės reformos sukėlė visuotinę ateities baime¹⁶.

Pasirengimas naujam Napoleono armijos žygiui į Rusiją vyko tuo metu, kaip Rytų Prūsijos tragiška ekonominė padėtis blogėjo. 1812 m. pavasarį, po prasto praeitų metų derliaus, provincijoje viešpatavo badas ir skurdas, juolab kad Berlyno žadėtoji pagalba neatėjo¹⁷. Nepaisydama to, provincijos valdžia nusprendė 1812 m. gegužę paskelbti apie privalomas rinkliavas Prancūzijos armijai; po įsakymo Napoleono „Didžiąjai Armijai“ ruošti žygiui ir pasirūpinti maistu dvidešimčiai dienų, prasidėjo didžioji rekvizicija. Visa tai sukėlė ne tiek neapykantą prancūzams kaip skurdo kaltininkams, kiek visų pirma rimtus kaltinimus Berlynui, nepakankamai gynusiam provinciją nuo sunkumų. Toje kritikoje Europos politinės situacijos vertinimo elementai maišėsi su neigiamu vidinių santykių Prūsijoje vertinimu. Grafas Christianas von Lehndorffas tada rašė: „Nous végétons encore toujours entre Scylle et Charybde“¹⁸ (pranc. „Mes vėl vegetuojame tarp Scilės ir Charibdės“). Nepaisant to, naudingesne ir toliau buvo laikoma sąjunga su Prancūzija, mat pergalinga Rusija, kaip buvo manoma, galėjo siekti prie lenkiškų Varšuvos kunigaikštystės žemių, laikomų po caro skeptru, prijungti ir dvi monarchijos provincijas – Sileziją ir Prūsiją¹⁹.

Šis klausimas itin suaktualėjo tą akimirka, kai 1812 m. spalį Karaliaučių pasiekė pirmieji gandai, kad Rusijos kampanija klostosi nepalankiai Napoleonui, o ypač lapkričio 12 d. atėjus informacijai, kad Napoleono armija traukiasi iš Rusijos²⁰. Ankstesnį nepalankumą Prancūzijai išstūmė nuogaustavimai dėl Rusijos okupacijos ir teritorinių aneksijų, kuriuos tik stiprino Septynerių

¹⁵ B. G. Niebuhro 1806 m. gruodžio 22 d. laiškas iš Karaliaučiaus Dorai Hensler: „Man betrachtet den Krieg als einen Unterredungsgegenstand: schimpft auf die Engländer, welche an allem Unfrieden schuld sind: schimpft auf die, welche den Entschluss zum Krieg befördert haben: schimpft auf die Russen, die freilich ein bisschen asiatisch in unserm Lande verfahren: vertrösten sich, dass die Franzosen so schlimm nicht seien: äussert mit Frechheit, dass man sie nicht so ungern hier sähe, damit es ein Ende habe“: *Die Briefe Barthold Georg Niebuhrs...* Bd. I, S. 377.

¹⁶ T. G. von Hippelis po H. F. K. von Steino atsistatydinimo 1808 m. gruodžio 21 d. rašė: „Nie sind im Publico und unter den höheren Ständen die Erwartungen so gespannt, nie aber sind die Meinungen so geteilt gewesen wie jetzt. Unser Adel, wie gewöhnlich, hasst alle Neuerungen, auch die Neuere und die, welche den Mittelweg halten“: BACH, T. Op. cit., S. 6. Lehndorffas 1809 m. lapkritį kunigaikščiui Holsten-Beckui rašė: „Ich berühre nicht die Politik, denn mir greut, wenn ich an sie denke“: SCHULTZE, M. Op. cit., S. 242.

¹⁷ Pasirašius 1812 m. vasario 24 d. konvenciją, provincijoje buvo spėjama, kad Rusijos pergalės atveju: „wir konnten weit eher von raubsüchtigen, weit umherstreichenden Kosaken ausgeplündert, als von den Franzosen erdrückt werden. Würden die Russen von letztern wieder vertrieben, so wütheten sie ohne Zweifel wie ein Feindes Land“: SCHMIDT, J. T. *Ostpreussens Schicksale in dem Jahre 1812 während des Krieges zwischen Frankreich und Russland*. Königsberg, 1825, S. 31.

¹⁸ SCHULZE, M. Op. cit., S. 264. 1812 m. rudenį buvo manoma, kad „Für uns Preussen es ist mindestens recht gut, wenn die Franzosen gute Fortschritte in Russland machen. Wären sie doch schon alle in der Türkei“: cit. pagal MÜNCHOW-POHL, B. Op. cit., S. 372.

¹⁹ Bülow's Immediatberichte von 11, 17 und 25 X 1812. *GStAPK*, Rep. 74 H, Tit. 10, Nr. 58, Bl. 18, 23, 24.

²⁰ Jau 1812 m. rugpjūtį buvo svarstoma, kokią poziciją derėtų užimti atsitraukiant iš Rusijos. Buvo siūloma visus Prūsijos būrius sutelkti Narvos apylinkėse ir laukti, kuo baigsis didžiojo kunigaikščio Konstantino ir Kutuzovo persikėlimas per Bugą. Žr.: W. von Hohenzollerno 1812 m. rugpjūčio 9 d. laiškas Scheffneriui iš Grudziondo. In *Briefe an und von Johann George Scheffner...* Bd. I. S. 367.

metų karo patirtis Rytų Prūsijoje²¹. Dilemą, ar Prūsijai ir toliau laikytis koalicijos su Napoleonu, ar pereiti į priešų pusę, Rytų Prūsijoje svarstyti buvo beprasmiška, nes Rusijos armija turėjo neišvengiamai įžengti į kraštą. 1812 m. gruodžio 30 d. generolo Johanno Davido Yorcko Tauragėje pasirašytoji nepaprastai kontraversiška politinė konvencija, reiškusi formaliosios Prūsijos sąjungos su Prancūzija išdavystę, provincijoje buvo priimta su dideliu nepasitikėjimu. J. D. Yorcko poelgis, nepriklausomai nuo jo intencijų, griovė pagrindines nuostatas monarcho atžvilgiu, besiremiančias ištikimybe jam. Tiesą sakant, jau nuo 1807 m. Prūsijos armijoje prasidėjo karininkų atsistatydinimai, taip reiškiant nepritarimą politinei ir karinei sąjungai su Prancūzija, tačiau Rytų Prūsijoje tai nutikdavo retai. Karininkų atsistatydinimas iš Prūsijos armijos prieš pat 1812 m. karą, pavyzdžiui, brolių Friedricho, Fabiano ir Helvetiuso zu Dohnų, Karlo von Clausewitzo ar Adolfo von Lützowo, buvo laikomas negirdėtu dalyku²². Pavieniai asmenys stodavo tarnauti svetimiesiems – Anglijai, bet dažniausiai Rusijai. Kaip pavyzdį galima paminėti jau minėtus Friedrichą ir Helvetiusą zu Dohnas, galingiausios provincijos magnatų giminės atstovus. Abu tapo vokiškojo Rusijos armijos legiono nariais. Tačiau jų poelgis nebuvo giriamas²³. Atsiminimai apie jį išliko ilgus dešimtmečius²⁴.

Pasitikėjimo trūkumo išraiška laikytinas ir bajorijos atstovų požiūris į H. F. Karlo von Steino veiklą Aleksandro I įgaliojimo vaidmenyje. 1813 m. Hansas Jakobas von Auerswaldas, provincijos oberprezidentas, ir Prūsijos luomų atstovai iš esmės nesutiko, kad H. F. K. von Steinas sukviestų Prūsijos landtagą, jo veiksmus laikydami neteisėtais, kadangi nebuvo gauta karaliaus sankcija. Teisėtai provincijos valdžiai nedavus savojo sutikimo, 1813 m. pradžioje buvo surengti rinkimai į „luomų delegatų susirinkimą“, o ne į landtagą. Dėl šios grupės sukvietimo į Karaliaučių ir svarstymų, pradėtų 1813 m. vasario 5 d., jau amžininkai sukėlė karštą politinę diskusiją, kuri buvo pratęsta išsivadavimo karo istoriografijoje. Net ir pripažinus Rytų Prūsijai iniciatorės vaidmenį Prūsijai nutraukiant sąjungą su Napoleonu, kuri jau tada prieštaravo valstybės interesams, tai neišsprendė atsisakymo paklusti Prūsijos monarchui problemos. Tai buvo gerai suvokiama, ką rodė ir luomų atstovo grafo Ludwigo zu Dohnos misija į Vroclavą, kur tuo metu buvo karalius, įteikiant pastarajam memorialą, užtikrinusį ištikimybę ir lojalumą. Tačiau viešojoje nuomonėje, o taip pat ir politiniuose sluoksniuose dar ilgai buvo palaikomas priekaištas Rytų Prūsijos provincijos bajorams dėl išdavystės 1813 metais. Buvo akivaizdu, kad Rusija, suinteresuota Prūsijos perėjimu į antinapoleonišką koaliciją, norėjo savo tikslams išnaudoti antiprancūziškas politines nuotaikas, tvyruojusias įvairiose monarchijos dalyse, ypač Rytų Prūsijoje, kuri tapo pirmąją Prūsijos provincija, 1813 m. okupuota Rusijos²⁵.

²¹ „Vielleicht ist die Slaverei der Franzosen noch leichter zu tragen als das Joch von Kannibalen, die noch ein Jahrhundert nötig haben werden, ehe sie der Bildung moderner Kultur gleich kommen werden“, – rašė karininkas K. von Oppenas 1812 m. spalio 12 d. Neidhardtui von Gneisenau: *GStAPK*, I. HA, Rep. 92, Nachlass v. Gneisenau, Paket 10.

²² *Vor Hundert Jahren. Erinnerungen der Gräfin Sophie Schwerin geb. Gräfin von Dönhoff*. Hrsg. von A. von ROMBERG. Berlin, 1909, S. 318.

²³ Pvz., Wilhelmas von Schwerinas „konnte [...] nicht fassen, wie ein Preusse sich freiwillig entschliessen konnte, gegen Preussen zu fechten“: *Vor Hundert Jahren...*, S. 321. Apie karininką, Rygoje pakirstą prūsiškos kulkos, žmonai reikėjo pasakyti: „ihr Mann habe den verdienten Lohn empfangen“: *Ibid.*, S. 321.

²⁴ Kai 1839 m. Friedrichas zu Dohna buvo paskirtas Prūsijos armijos II korpuso vadu, karalius jį draugiškai priėmė, ir tai buvo komentuojama, kadangi manyta, jog „der König hatte ihm den Uebertritt in russische Dienste nie ganz vergeben, – wenigstens nicht vergessen“: *Mitteilungen aus dem Leben des Feldmarschalls Grafen Friedrich zu Dohna*. Berlin, 1873, S. 105.

²⁵ Jau po 1813 m. sausio 10 d. Rusijos kariuomenės Rytų Prūsijoje vyriausiasis vadas informavo Prūsijos generolą Oldwigą von Natzmerą, kad: „die preussischen Stände ihm grosse Anerbietungen gemacht hatten, Truppen unter dem Befehl des Generals York zu formieren“: Von der „Landesverrättherei“ des ostpreussischen Adels im Jahre 1813. *Altpreussische Monatsschrift*, 1881, Bd. 18, S. 386.

Tuo atveju, jei Prancūzija ir Rusija būtų sudariusios taikos sutartį, buvo galima tikėtis, kad Hohenzollernų monarchija turės teritorinių nuostolių – praras Prūsijos provinciją. Tai būtų reiškę jos prijungimą prie Rusijos imperijos ir Vyslos žiočių aneksiją, „jei tam nebus užkirstas kelias tvirtai pereinant į Rusijos pusę“²⁶. Kai 1813 m. sausio 18 d. bajorų delegatas Karlas von der Gröbenas sukvietė sausio 24-ajai į Karaliaučiaus apskrities rūmus visų apskričių atstovų susirinkimą, H. J. von Auerswaldas, kaip karališkasis pareigūnas, priverstas vienareikšmiškai pasmerkti tokią nesubordinaciją, savo dienoraštyje parašė, kad „ponas v. Gröbenas, remdamasis Rusijos instancija, sukvietė visus lenkų konfederatų idėjos pavyzdžiu“. Praėjus nemažai laiko, prie to klausimo grįžo Hanso Jakobo sūnūs, broliai Rudolfas ir Alfredas von Auerswaldai, aktyvūs liberalai, 1838 m. išspausdinę paaiškinimą, teisinantį tėvo poelgį, iš vėlesnės perspektyvos vertintą kaip prieštaravusį tikriesiems tautiniams interesams²⁷. Tasai straipsnis teigė buvus Rusijos inspiraciją: von Gröbenas „savo paties iniciatyva, net jei ir kupinas kuo geriausių intencijų, tačiau, be abejonės, Rusijos inspiruotas, turėjo siekti sukviesti delegatus į visuotinį susirinkimą“. K. von der Gröbeną, tuo metu H. J. von Auerswaldo įsakymu suimta, sausio 25 d. ginti stoji H. F. K. von Steinas ir Prūsijos luomų atstovai, o kitą dieną ir Rusijos komendantas L. A. Peteris von Wittgensteinas²⁸.

Tuo dramatišku istoriniu momentu taip pat atsirado rimtų nesutarimų tarp Rytų Prūsijos ir bajorijos, priklausiusios daliai Vakarų Prūsijos provincijos, kurios teritorijoje dar buvo likę Prancūzijos dalinių. Rytų Prūsijoje buvo kritikuojamas Marienwerderio apygardos prezidentas Ludwigas von Wissmannas, kuris turėjo elgtis „mehr französisch als russisch“ (vok. „labiau prancūziškai nei rusiškai“), tačiau tuo pačiu turėjo daryti H. J. von Auerswaldui pastabą dėl „Landesverrättherei des ostpreussischen Adels“²⁹ (vok. „Rytų Prūsijos bajorijos tėvynės išdavystės“). Vakarų Prūsijoje išsakoma pažiūra, kad Prūsijos luomai „per delegatus patikėjo provinciją Rusijos carui“, tapo debatų objektu Karaliaučiuje 1813 m. vasario 5 d. prasidėjusiame bajorijos atstovų susirinkime³⁰. Svarbiausias susirinkimo rezultatas buvo vasario 7 d. priimtas nutarimas Rytų Prūsijoje organizuoti landverą (atsarginių kariuomenę). Pirmosiomis kovo dienomis beveik visa Prancūzijos kariuomenė, išskyrus retus pasipriešinimo židinius, jau buvo atsidūrusi vakariniame Oderio krante. Vasario 9 d. Rusijos generaliniame štabe Kališe prasidėjo įžanginės derybos, kurias Prūsijos vardu vedė pulkininkas Karlas Friedrichas von dem Knesebeckas. Tų derybų padarinys buvo 1813 m. vasario 27 d. pasirašyta gynybos nuo agresijos sutartis su Rusija, o kovo 16 d. Prūsija oficialiai paskelbė Prancūzijai karą. Taigi įvykių eiga vėliau pateisino Prūsijos tautinių interesų „išdavystę“, bet nepanaikino jos vertinimo problemos.

Rytų Prūsijos politinio elito elgesys, nutraukiant sąjungą su Prancūzija, jo nepalankumas savanorių daliniams (be landvero, tai buvo vadinamųjų *Jäger-Detachements* – šaulių, *Freikorps* – laisvųjų korpusų ir *National-Kavallerie-Regiments* daliniai, kuriuos sudarė išskirtinai bajorai) ir patriotiniam pasiaukojimui aiškiai rodė, panašiai kaip ir prieš keletą metų Tugendbundo atžvilgiu, kad požiūrių būta labai įvairių. Tam tikra prasme tie požiūriai apibrėžė ir vėlesnį politinį susiskirstymą. Be profesionalų, tarnavusių armijoje per 1813–1814 m. kampaniją, šios veiklos savanoriškai ėmėsi nedidelė

²⁶ Von der „Landesverrättherei“..., S. 387.

²⁷ Über das Benehmen des verstorbenen Landhofmeister von Auerswald im Frühjahr 1813. *Elbinger Anzeigen*, 1838, Nr. 63, Beilage.

²⁸ Von der „Landesverrättherei“..., S. 390; *GStAPK*, XX. HA, Rep. 2 (I), Tit. 27, Nr. 111.

²⁹ Be to, kad ketino paaiškinti karaliui Prūsijos bajorų elgesį, Ludwigas zu Dohna vasario 13 d. keliaudamas į Vroclavą, siekė, pasak H. J. von Auerswaldo pranešimo, pasirūpinti, kad būtų atšauktas iš pareigų prezidentas Wissmanas: Von der „Landesverrättherei“..., S. 395; WITT, A. Der preussische Landtag im Februar 1813. *Historisches Taschenbuch*, 1857, 3. Folge, 8. Jhg, S. 594.

³⁰ Vasario 9 d. posėdžio protokolas. *GStAPK*, XX. HA, Rep. 2 (I), Tit. 27, Nr. 111. Taip pat žr.: Von der „Landesverrättherei“..., S. 392.

dalį gausios Rytų Prūsijos bajorijos³¹. Tačiau to laikotarpio išgyvenimai aiškiai paveikė visų tų įvykių dalyvių politinį mąstymą ir tvirtai įsitvirtino visos kartos, gimusios XVIII a. 9-uoju ir 10-uoju dešimtmečiais, politinėje sąmonėje. Baimė dėl karo ir nepalankumas jam tapo šios sąmonės dalimi³².

Rusijos kariuomenės dalinių buvimas Rytų Prūsijoje 1813 m. iš pradžių buvo vertinamas palankiau nei Prancūzijos okupacija. Rusijos kariuomenės dalinių įžengimas buvo sutiktas entuziastingai; viltis, kad karas greitai baigsis, slopino politinius nuogąstavimus. Memuarai pasakoja apie džiaugsmo apraiškas: „Rusai, žengiantys į Prūsiją, kėlė nematytą džiaugsmą: juk dar niekas jų gerai nepažinojo“; kariuomenę lydėjo susižavėjimo aidai: „Net ir praėjus šimtui metų žmonės negalės suprasti, kaip jiems galėjo pavykti šitaip sunaikinti Prancūzijos armiją“³³. Pirkliai irgi palankiai žiūrėjo į Rusijos kariuomenės buvimą, tikėdamiesi grįžiant palankią ūkinę konjunktūrą³⁴. Tačiau Rytų Prūsijos politiniam elitui 1813–1815 m. nebuvo svetimi ir būgštavimai dėl tikrųjų Rusijos intencijų. Nuolat sklandžiusius gandus apie siekius inkorporuoti provinciją tarsi patvirtino kai kurie Rusijos vadovybės poelgiai, pavyzdžiui, atvejis, kai hercogas Alexanderis Friedrichas Karlas von Württembergas perėmė Gdanską kaip Rusijos caro „nuosavybę“. Įsitikinimas, kad Rusija siekia įgyti ne tik Lenkijos karalystės žemes, bet ir Rytų Prūsiją, nuo tada reguliariai pasireiškėdavo provincijos viešojoje nuomonėje.

II

1806–1813 m. įvykiai, Rytų Prūsijos vaidmens išsivadavimo kare ir jo atlyginimo būdų vertinimo skirtumai ir po 1815 m. liko politinio ginčo tarp provincijos ir Berlyno objektu. Svarbiausia ginčo tema buvo Prūsijos valstybės santvarkos klausimai ir šios santvarkos būsimųjų pokyčių modelio pasirinkimas, o taip pat ir Rytų Prūsijos prestižo bei vietos monarchijoje klausimas. Pradiname etape po Vienos kongreso ginčytinu dalyku, be kita ko, tapo tolesnis ypatingojo luominio organo – *Comité der Ostpreussischen und Litthauischen Stände* (vok. Rytų Prūsijos ir Lietuvos luomų komiteto) – įkurto 1798 m., egzistavimas³⁵. XIX a. pradžioje *Comité* tapo organizaciniu luomų politikos centru ir jų atstovu Karaliaučiaus apygardos kolegijoje. Finansinės problemos, kamavusios monarchiją 1806–1807 m. karo metu ir jam pasibaigus, privertė, kad ir nenorom, valstybės aparatą leisti luomams dalyvauti sprendžiant provincijos skolos ir bendradarbiavimo provincijos finansinio administravimo srityje klausimus. To pavyzdys, be kita ko, buvo sutikimas

³¹ Bajorų pulką sudarė 558 žmonės. Be bajorijos atstovų, savanoriais 1813 m. kare, be kita ko, buvo ir Jachmannas, istorikas F. W. Schultze, pirklys Karlas Heinrichas, Stanislausas Dönhoffas. Pastarasis, svarstydamas galimybę stoti armijon, 1813 m. kovo 10 d. iš Berlyno rašė: „Oder sollte ich etwa darum nicht mitziehen, weil ich ein Preusse bin, und mich das nicht angeht, was hier beschlossen wird? Sind wir dann alle Bürger eines Staates [...] Unterthan des Königs mehr als gerade den Preussen?“: *Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu*, rękopis 438/II.

³² Liberalas Johannas Ernstas von Hoverbeckas (1787–1868) po pirmosios Paryžiaus taikos (1814 m.) sudarymo rašė: „und meine Lust, künftig nur etwa noch für den Ehrengreiz der Fürsten zu bluten, ist nicht die grösste. Mit meinem Willen also ziehe ich den Säbel nicht mehr“: PARISIUS, L. Op. cit., S. 27.

³³ DOROW, W. *Erlebtes aus den Jahren 1790-1827*. Leipzig, 1845, S. 137; pasveikinimų aprašymas pateiktas, pvz., knygoje: BARDELEBEN, E. E. von. *Ein Blick auf die einstige Stellung der Oberpräsidenten Auerswald und Schön in Königsberg in Preussen*. Stuttgart, 1844, S. 15 (Evelina von Bardeleben buvo H. J. von Auerswaldo duktė).

³⁴ Žr., pvz., Eduardo von Flottwello 1813 m. gruodžio 24 d. laišką iš Elbingo, aprašantį caro gimimo dienos progą pirklio Abeggio, Rusijos garbės konsulo, surengtus iškilmingus pietus, kuriuose dalyvavo 130 asmenų: *Das Flottwell'sche Elternhaus. Aus eigenen Erlebnissen und Briefen dargestellt*. Hrsg. von C. HEGEL (geb. von FLOTTWELL). [S. 1.], 1897, S. 32.

³⁵ Apie komitetą rašė: GRYGIER, T. Próby utrzymania ustroju stanowego w Prusach Wschodnich na przełomie XVIII i XIX wieku. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1964, Nr. 1 (83), s. 43-70; NEUGEBAUER, W. *Politischer Wandel im Osten: Ost- und Westpreussen von den alten Ständen zum Konstitutionalismus*. Stuttgart, 1992, ypač VI skyrius, S. 195-292.

1808 m. sausį Karaliaučiuje sušaukti vadinamąjį *Landesdeputation* ir taip formaliai pritarti Luomų komiteto egzistavimui. Rytų Prūsijos kova dėl komiteto išsaugojimo baigėsi nesėkme tik 4-ojo dešimtmečio pradžioje, mirus jo vadovui, kartu ir provincijos landtagų maršalui F. F. Alexanderiui zu Dohnai. Nuo 3-iojo dešimtmečio pradžios Prūsijoje vykusios diskusijos dėl provincijos luomų naujųjų susirinkimų tvarkos kontekste Luomų komitetas pagrindine politine problema įvardijo galimybės provincijai išsaugoti teisinės santvarkos nepriklausomybę klausimą. Rytų Prūsijos atstovų priešinimasis valstybės centralizacijai pagal Brandenburgo modelį ir jos teisei unifikacijai netgi išprovokavo Berlyno valdžią pareikšti komitetui kaltinimą dėl „revoliucingumo“³⁶. Naikinant iki šiol buvusius sistemos skirtumus, ypač susijusius su ypatingą istorinį vaidmenį turėjusia Prūsijos Hercogyste, Rytų Prūsijos elito nuomone, buvo aiškiai pažeidžiamos šventos ir nesugriaunamos teisės. Provincionalizmas buvo suprantamas kaip „tikrosios pilietinės laisvės gyvybinga dvasia“³⁷. Valstybė, naikinanti savarankiškumą, buvo tik mechanizmas, malšinantis *Nationalität*. Pagrindiniais atskirumo elementais buvo laikoma, be kita ko, ligtolinė apskričių sistema su apskričių tarybų renkamais landratais, generalinių landtagų institucija ir landšaftai kaip dvarininkų kreditavimo institucija. Atskirumo jausmo išraiška buvo Prūsijos provincijos deputatų pozicija, pareikšta 1822 m. Berlyne svarstant luominių provincijos landtagų organizavimą³⁸.

XIX a. 3-iajame dešimtmetyje dėl provinciją kamavusios gilios žemės ūkio krizės pagilėjo Rytų Prūsijos elito politinės frustracijos būsena. Bajorams svarbiausias ir pirmiausias klausimas buvo išsaugoti jų nuosavybę – žemę, kuri dėl palankios konjunktūros stokos ir dvarų įsiskolinimų, sukėlusių daugybę varžytynių, atsidūrė tragiškoje padėtyje. Dėl to iš Berlyno buvo reikalaujama atlyginti provincijai už našta, užgriuvusią ją 1806–1807 ir 1813–1814 m. karų metu, ir už Prancūzijai išmokėtą kontribuciją. Grėsmė bajorijos luomo teisėms, susijusioms su senosiomis Prūsijos Hercogystės luominėmis tradicijomis, kilo gerokai prieš tai, kai liberalioji opozicijos srovė suformavo specifines opozicines nuostatas Rytų Prūsijoje. Tai buvo viena iš priežasčių, kodėl nuo XIX a. 4-ojo ir 5-ojo dešimtmečių sandūros bajorai čia aktyviau nei kitose Prūsijos provincijose, įskaitant ir Reino provinciją, dalyvavo liberalų judėjime³⁹.

Prie to prisidėjo ir atsiskyrimas nuo valstybės visumos – tiek geografiniu, tiek Berlyno politikos atžvilgiu. Faktas, kad po 1815 m. Rytų Prūsijoje išliko stiprus atskirumo jausmas. Šiuo požiūriu charakteringą nuomonę apie padėtį 1817–1819 m. pateikė, pavyzdžiui, Karaliaučiaus universiteto profesorius, gamtininkas Karlas Ernstas von Baeras: „Karaliaučiaus miestiečiai tvirtino, kad Rytų Prūsiją Berlynas traktuoja tarsi Sibirą; nepaisant to, jie liko ištikimiausi dinastijos šalininkai [...], tad buvo tikri patriotai. Kad ir dėl komunikacijos su kitomis valstybės dalimis sudėtingumo išsivystė lokalus patriotizmas, suprantamas kaip *Altpreussentum*. Visiškai sutinku su Burdacho nuomone, kad tasai prūsiškumas pasižymėjo dorumu, gabumais ir stipriu konservatyvumu“⁴⁰. Pasak

³⁶ *GStAPK*, I. HA, Rep. 89 (2.2.1), Nr. 13906.

³⁷ Tepliavos ir Neidenburgo apskričių luomų 1815 m. vasario 28 d. peticija: *Aktenstücke des Provinzial-Archivs in Königsbergs aus den Jahren 1786-1820*. Hrsg. von A. BEZZENBERGER, Königsberg, 1898, Nr. 101, S. 130-133.

³⁸ Rytų Prūsijos notablių memoriale skaitome: „Da nun aber Gehorsam zwar die letzte, aber nicht einzige Pflicht eines getrauen Vasallen ist, da unsere Absendung der Berufung in dem Sinne geschah, dass wir als Staatsbürger, die ihren König und ihr Vaterland lieben, freimüthig äussern sollen, was wir zum Wohle des Ganzen notwendig halten...“: *GStAPK*, I. HA, Rep. 73 H, IX, S. 28 ir kt.

³⁹ Wolfgangas Neugerbaueris (NEUGEBAUER, W. *Politischer Wandel im Osten...*, S. 88-89) leidžia suprasti, kad galima įtaką turėjo ne vien tiesiog „freiheitlichen baltischen „Adelsmentalität“, ypač po 1796 m. Pavelo I įsakymo, grąžinusio senąją luomų sistemą Estijoje, Livonijoje ir Kurše; taigi galima kelti klausimą apie netiesioginę Lenkijos bajorų demokratijos sistemos įtaką.

⁴⁰ BAER, K. E. von. *Nachrichten über Leben und Schriften des Herrn Geheimrathes Dr. Karl Ernst v. Baer, mitgetheilt von ihm selbst*. St. Petersburg, 1865, S. 322-323.

K. E. von Baero, Rytų Prūsija tiek praeityje, tiek dabar liko už vokiečių tautinio judėjimo ribų. Dar 4-ajame dešimtmetyje, prisimenant karališkosios poros apsilankymą Karaliaučiuje 1807 m., buvo reiškiamas įsitikinimas, kad „senųjų provincijų energija ir pasiaukojimas nebuvo deramai įvertintas“, o rytinės provincijos buvo vertinamos neteisingai⁴¹. Tuo metu ypatingas provincialus sąmoningumas siejosi su politiniu konservatizmu, nes „esant už Vokietijos Sąjungos ribų, despotiškosios Rusijos kaimynystėje, vienintelė atspirtis yra *Preussentum* ir valdančioji dinastija“⁴². Panašią nuomonę, kaip jau cituoto K. E. von Baero, sutinkame ir Karlo Friedricho Burdacho atsiminimuose apie ankstyvąjį 3-įjį dešimtmetį⁴³. Įsitikinimas, kad Rytų Prūsijos provincializmas yra aktualus ir dominuoja „vokiškumo“ atžvilgiu, buvo būdingas ir pasisakymams apie provinciją, kurie 3-iajame dešimtmetyje būdavo formuluojami kitose monarchijos dalyse⁴⁴.

Atskirumo pozicija buvo aktuali dar ir XIX a. 5-ajame dešimtmetyje, bet anuomet jau vyko visiškai naujas jos politinis įvertinimas. Ypatingas vaidmuo tai politinei tradicijai buvo skiriamas Rytų Prūsijos liberaliosios opozicijos programoje. Toji stovykla ir toliau rėmėsi *Altpreussentum* ir provincijos atskirumo idėja, norėdama sustiprinti provincijos politinės opozicijos vienalytiškumą. Bet kartu, matyt, ėmė busti ir vokiečių vienybės jausmas. Liberaliųjų sluoksnių nuomone, provincijų landtagų sistema padėjo išlaikyti administracinį padalijimą. Atsisakius „provincializmo“ ir priėmus vieningo parlamentinio atstovavimo Prūsijoje šūkį, buvo galima įveikti situaciją, kai „rytprūsietis pirmiausia yra rytprūsietis, silezietis – silezietis, o tik paskui prūsas“⁴⁵. Be bendratautinio atstovavimo, formuojant vokiečių vienybę Prūsijoje, turėjo egzistuoti ir vieninga valstybės teisinė sistema, panaikinanti provincijų teisę⁴⁶.

⁴¹ Fanny Lewald prisiminimuose skaitome: „und die Kaufleute in Danzig, Elbing und Königsberg gute Buchführung zu halten gewohnt waren, so rechneten sie auch mit der Regierung, und ihre Unabhängigkeit liess sich nicht so leicht von der Meinung der Bürokratie und des Militärs unterjochen, als es in Berlin geschah“: LEWALD, F. *Meine Lebensgeschichte*. Abth. 1: *Im Vaterhause*. Berlin, 1861, S. 200.

⁴² *Ibid.*, Abth. 3. Berlin, 1862, S. 34.

⁴³ Karaliaučius buvo „dem Westen nach durch und durch deutsch, gehört es doch nicht zu Deutschland. [...] So sprachen die Königsberg zu meinem grossen Missfallen von einer Reise nach Deutschland als von einer Wanderung in die Fremde. [...] Königsberg hat kein deutsches Hinterland, es ist die Sackgasse von Deutschland. Der Staat that ungleich weniger für die Provinz Preussen, als für andere Theile der Monarchie; dies war so auffallend, dass oft die Meinung auftauchte und im Vertrauen selbst von Regierungsbeamten ausgesprochen wurde, man betrachte das Land als einen verlorenen Posten, der über kurz oder lang an das seine Grenze bis zur Weichsel vorzuschieben bedachte Russland fallen würde; die treue Gesinnung gegen das angestammte Fürstenhaus wurde dadurch nicht erschüttert, aber das Gefühl des eigenen Werthes und das Vertrauen zur eigenen Kraft fand darin mehr Nahrung. Bei der Abgeschlossenheit entwickelte sich eine gewisse Selbstständigkeit, und man legte einen hohen Werth darauf, ein Altpreuße zu sein, und die Isolierung gegen Deutschland führte zu höherer Schätzung des Heimatlichen, so wie zu einer Vorliebe für das Hergebrachte, Alte“: BURDACH, K. F. *Rückblick auf mein Leben. Selbstbiographie*. Leipzig, 1848, S. 317-319.

⁴⁴ Tą įrodo, pvz., Karlo von der Gröbeno (iš Ponarien) 1817 m. birželio 21 d. laiškas iš Koblenco J. G. Scheffneriui: „Die Rheinländer geben uns vielleicht nicht mit Unrecht Schuld, dass wir nur Preussen oder Litthauer aber keine Deutsche wären, wiewohl wir keine besondere preussische Sprache – etwa die ungebildeten Litthauer oder Polen ausgenommen – sondern die allgemeine deutsche Sprache redeten, wozu die politischen Äusserungen selbst mancher redlicher Männer, die sich durchaus nicht für Deutsche, sondern nur für Stock-Preussen wollen anerkennen lassen Anlass gegeben haben mögen...“: *Briefe an und von Johann George Scheffner*... Bd. I. S. 208.

⁴⁵ Deputato R. von Keudello projektas dėl Reicho luomų, pateiktas landtage 1843 m.: *APO*, Archiv des Provinzialverbandes Ostpreussen, Nr. 328, k. 159-160.

⁴⁶ Bendrai plg. SALMONOWICZ, S. Prawo prowincjonalne Prus Zachodnich i sprawa jego kodyfikacji (1772-1844). *Zapiski Historyczne*, 1980, t. 45, zeszyt 2, s. 25-59. Straipsnis „Provinzialgesetze“ cikle „Inländische Zustände“. In *Königlich-Preussische Staats-, Kriegs- und Friedenzeitung*, 1842, Nr. 65. Liberalioji opozicija manė Prūsijos provinciją turint politinę misiją apginti Europos laisvę: „...wenn ein Lied vom freien deutschen Rhein verbreitet und als heilige Nationalsache behandelt wird, während jeder Deutsche weiss, dass wir eher solcher Weichsel- und Pregellieder als Rheinlieder bedürfen, dass nicht von Westen, sondern von Osten her uns Gefahr droht, von wo

Dviejų vokiečių tautinės sąmonės elementų sąveika aiškiai atsispindėjo abiejų liberaliosios opozicijos sparnų – bajorų ir miestiečių-inteligentų – veiklos programose ir praktikoje.

Dar vienu reikšmingu rytprūsietiškos tapatybės formavimosi elementu 5-ajame dešimtmetyje laikytinas Rusijos veiksnys, suvokimas, kad Rusija yra greta ir jos pretenzijos į vakarines teritorijas, taip pat ir į Rytų Prūsiją, lieka tvirtos. Įsitikinimas, kad Rusijos politikoje ta tendencija egzistuoja, po Vienos kongreso apibrėžė taip pat ir Berlyno nuostatas vertinant provinciją ir prūsiską tapatybę, galėjusią ateityje, jei stiprėtų separatistinės tendencijos, kelti grėsmę Prūsijos valstybės teritoriniam vientisumui. Tokiame kontekste buvo vertinami ir lenkų tautiniai siekiai⁴⁷. Tuo laikotarpiu ir Rusijos politikai atvirai, kad ir neoficialiai, pasisakydavo apie teritorines pretenzijas į vakarines teritorijas⁴⁸.

Rusijos kaimynystės problema Rytų Prūsijai tapo pirmą kartą Lenkijos karalystėje kilus Lapkričio sukilimui. Jo nuslopinimas vėl sukėlė pesimistines nuotaikas dėl provincijos ateities. 1831 m. balandžio 7 d. kreipimesi į karalių, kuriuo buvo užbaigtas ketvirtosios landtago posėdžiavimas, be kita ko, nuskambėjo ir patikėjimas, kad provincija priklauso Hohenzollernams ir yra pasirengusi kariui pasipriešinimui, jei būtų užpulta, panašiai kaip 1813 m.⁴⁹ Rytinė tos galimos grėsmės kryptis buvo akivaizdi. Nuo to momento landtaguose buvo pradėta formuluoti pirmuosius pasiūlymus stiprinti Prūsijos žemių ir rytus nuo Vyslos gynybinį pajėgumą. Visuose eiliniuose landtaguose, pradedant nuo penktojo 1834 m., nuolatiniu šio klausimo kėlėju buvo vienas iš žinomesnių vėlesnių bajorų sparno liberaliosios opozicijos vadų Magnusas von Brünneckas (Bellschwitz – Bałoszyce). Šį projektą M. von Brünneckas atnaujino 1841 m., o 5-ajame dešimtmetyje karalius sankcionavo tvirtovių statybą monarchijos rytuose ir prasidėjo įtvirtinimo darbai. Hipotetiškai būtų galima tvirtinti, kad potenciali grėsmė iš Rusijos pusės tapo svarbiu veiksniu, paskubinusiu Rytų Prūsijos politinio elito tapatinimąsi su likusia Prūsijos monarchijos dalimi.

Lenkų sukilimo patirtis irgi darė įtaką Rytų Prūsijos politinio elito principinei sampratai, kad politiniai provincijos saitai su Prūsijos monarchija yra nenutraukiami. Įdomus to patvirtinimas yra gerokai vėlesnė, parašyta debatams apie 1854 m. Krymo karą, bet neperskaityta M. von Brünnecko prakalba Prūsijos landtago I rūmuose, kurioje jis grįžo prie istorinės provincijos patirties⁵⁰. Pralaimėjimo paliesti įvairūs klausimai, pavyzdžiui, kaltės dėl 1806 m. pralaimėjimo vertinimas; santykis su Rusija 1812 m., kai, M. von Brünnecko nuomone, Rytų Prūsija ištiesė pagalbos ranką kaimynui,

aus schon einmal Hunnen und Mongolen die Freiheit und Civilisation Europa gefahrdeten“: Straipsnis „Deutsche Nationalsache“. In *Königlich-Preussische Staats-, Kriegs- und Friedenzeitung*, 1842, Nr. 63.

⁴⁷ Tai liudija, be kita ko, įdomūs J. von Witzlebena atsiminimai. Pvz., 1818 m. kovo 24 d. memoriale jis tvirtino: „Das Streben von Polen nach dem Ausfluss von Weichsel, der für Russland nicht unwichtige Besitz mehrerer Ostseehäfen [...]. Russland kann den Krieg an der Weichsel enden“: WITZLEBEN, J. von. *Mittheilungen desselben und seiner Freunde zur Beurtheilung Preussischer Zustände und wichtiger Zeitfragen*. Hrsg. von R. DOROW. Leipzig, 1842, S. 121-122.

⁴⁸ Pvz., generolas Oldwigas von Natzmeris atsiminė: „Als ich im Jahre 1817 zur Vermählung des jetzigen Kaisers [Nikolajaus I] mit dem Prinzen von Preussen in Russland war, hörte ich von den höchsten und einflussreichsten Männer ganz rücksichtslos die Aussicht aussprechen, Russland müsse auf jeden Fall über kurz oder lang das Land bis zum Ausfluss der Weichsel haben, weil sie im Besitz des hinteren Landes von den schriffbaren Flüssen des Niemen, des Pregel und der Weichsel wären und avis aus lecteur“: NATZMER, G. E. von. *Unter den Hohenzollern. Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Generals Oldwig von Natzmer. Aus der Zeit Friedrich Wilhelms III.* II. Teil: 1832-1839. Gotha, 1888, S. 221.

⁴⁹ Deputato G. von Belowo projektas. *GStAPK*, XX. HA, Rep. 300, Nachlass Esau, medžiaga nesutvarkyta. Lothės Esau palikime yra jos sutvarkyti senojo Karaliaučiaus archyvo aktų nuorašai, kurių originalai neišlikę. Cituotas projektas yra kilęs provincijos landtago aktų, ikikarinė signatūra: PA, Nr. 734, S. 7. Didžioji provincijos landtago medžiagos dalis išliko ir šiuo metu saugoma APO, Archiv des Provinzialverbandes, Provinziallandtag rinkiniuose.

⁵⁰ Brünnecko M. prakalbos tekstą žr.: HERRE, P. *Von Preussens Befreiungs- und Verfassungskampf. Aus den Papieren des Oberburggrafen Magnus von Brünneck*. Berlin, 1914, S. 486-488.

kuris, nepaisydamas to, pagal ilgametę tradiciją pradėjo teritorines aneksijas (M. von Brünneckas pateikė pavyzdį, kad 1812 m. gruodžio 27 d. Rusijos daliniai užėmė Klaipėdą)⁵¹. 1831 m. provincija buvo liudininkė „jos sienas pažeidusios kovos, kuri laikui bėgant pačiai nugalėtojai tapo pernelyg sunki ir kuri nesustiprino tikėjimo jos galia; kovos padariniais tapo nauji susitarimų laužymai ir nutrauktas pasienio judėjimas“. Taip pat M. von Brünneckas, išeidamas iš liberaliųjų pozicijų, ėmėsi griežtos Berlyno valdžios politikos provincijos atžvilgiu kritikos, tvirtindamas, kad konservatorių grupotė Rytų Prūsiją norėjo paversti „neturinčia idėjų dykuma“, kur turėjo valdyti tik „Rusijos katekizmas“. Be kita ko, jis pabrėžė ypatingą Rytų Prūsijos kaip vokiečių kultūros tvirtovės misiją.

Nepasitikėjimą Berlyno politiniais planais stiprino Karaliaučiaus spaudos pasigautos žinios, sklidusios iš karališkojo dvaro, apie tai, kad provincija traktuojama kaip teritorija, kuri Prūsijos karalystei priklauso tik laikinai⁵².

Provincijos uostamiesčių pirkliai į santykių su Rusija klausimą žiūrėjo, suprantama, per prizmę ekonominių santykių, kurie nuo 1815 m. dėl naujų apribojimų abi Prūsijos provincijas atkirto nuo natūralaus ekonominio užnugario. Tiesą sakant, pirklių aplinkoje jau po Vienos kongreso nusvėrė nepalankus požiūris į Rusiją ir konkurencinę kovą su Ryga, Liepoja ar netgi Peterburgu, tačiau kartais pasigirdavo ir balsų apie naudą, kurios būtų galima tikėtis sujungus tuos kraštus po vienu skeptru⁵³.

Pradedant 1840 m. pokyčiais Prūsijos soste ir Karaliaučiaus landtage, sušauktame ištikimybės priesaikai pareikšti, tų pačių metų rugsėjį, Rytų Prūsijoje buvo rimtai svarstoma Rusijos intervencijos galimybė. Kartu nuomonė apie naująjį valdovą, Friedrichą Vilhelmą IV, kaip liberalių idėjų šalininką, ir politinis pagyvėjimas sustiprino ir Rusijos susidomėjimą padėtimi kaimyninėje šalyje⁵⁴.

Jau nuo 1840 ir 1841 m. sandūros laukiamas Teodoro von Schöno atsistatydinimas iš oberprezidento pareigų buvo svarstomas galimo karo kontekste⁵⁵. T. von Schöno pasitraukimas tapo supran-

⁵¹ M. Brünneckas prisiminė, kad 1812 m. užėmus Klaipėdą „man sich erinnerte, das schon zu zwei verschiedenen Malen ein russischer Kriegs-Gouverneur in der Königsburg des Landes geschaltet hatte und dort seinem Gebieter huldigen lassen“: Ibid.

⁵² Plg. pastabą iš *Königlich-Preussische Staats- und Friedenszeitung*, I.IX.1838, Nr. 256, S. 2097: „In einer am 15. Oktober, dem Geburtstage des Kronprinzen, in Berlin feierlich gehaltenen Rede wurde die Weichsel (und nicht der Niemen) als Nordgrenze der Preussischen Monarchie bezeichnet“.

⁵³ Pirklys Karlas Heinrichas, garsiojo 1840 m. Karaliaučiaus landtage pateikto projekto dėl visatautinio atstovavimo autorius, 1835 m. vasario 11 d. policijos raporto žiniomis, turėjo paskelbti: „Er sagte: Seien Sie überhaupt, lange hält die scheinbare Ruhe in Königsberg nicht vor. [...] Als Familienvater und Kaufmann muss ich wünschen, russisch zu werden, weil ich dann vorläufig besser gestellt bin und den Zeitpunkt entgegensehen kann, wenn Polen mit uns vereinigt, sich von den Asiaten befreien wird. Diese Aussicht ist uns vielleicht ebenso nahe als eine Geldverlegenheit des Staates, die notwendig eine Repräsentativverfassung herbeiführen wird“: *GStAPK*, I. HA, Rep. 92, Nachlass Wedeke, Nr. 1.

⁵⁴ 1840 m. vasario 16 d. informacija iš Gdanko: „Die Russische Regierung ist sehr aufmerksam auf Alles, was in Königsberg, Memel, vorzüglich aber bei uns in Danzig geschieht; aber leider kennt man oft schon vorher die Agenten, welche von Warschau geschickt werden, so dass, bet der jetzigen antirussischen Stimmung, die von dem Oberpräsidenten von Schön, vielen Landtagsnabilitäten und fast von der ganzen Handeltreibenden Welt geteilt wird, es schwer halten dürfte, über die hiesige Stimmung in Petersburg ein richtiges Bild zu bekommen“: *GStAPK*, I. HA, Rep. 92, Nachlass Wedeke, Nr. 4, S. 63. Vidaus reikalų ministerija, pvz., 1843 m. lapkričio 30 d. laiške, pavedė cenzūrai ypač atidžiai studijuoti spaudoje pasirodantį straipsnį apie Prūsijos ir Rusijos santykius: *GStAPK*, XX. HA, Rep. 2 (1), Tit. 39, Nr. 8, Bd. 3, S. 62.

⁵⁵ Žr. 1841 m. vasario 16 d. M. von Brünnecko laišką iš Berlyno A. von Auerswaldui, kuriame kalbama apie E. von Flottwellą kaip galimą įpėdinį: „Doch kommt er [Flottwellas] in eine schwierige Stellung und für den Fall eines Krieges wäre der Ehren-Dohna [F. zu Dohna, nuo 1841 m. Karaliaučiaus įgulos komendantas] vorzuziehen“: HERRE, P. Op. cit., S. 359-360. Kartu buvo pabrėžiama, kad E. von Flottwellas: „labiau būtų linkęs likti ten [t. y. Magdeburge, kur buvo Saksonijos provincijos oberprezidentas], nei važiuoti į Karaliaučių, nes būtent dažnai pasitaikantis neryžtingumas bendraujant su Rusijos pasienio valdžia Prūsijos oberprezidento pareigybę daro itin nemalonia“: *Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, 16.III.1842, Nr. 63.

tamas paaiškėjęs, kad būtent jis yra 1840 m. gruodžio pabaigoje išleistos brošiūros „Woher und Wohin?“ (vok. „Iš kur ir kur link?“) autorius. Tasai tekstas, iš pradžių išspausdintas 32 egzemplioriais, numeruotais ir autoriaus skirtais keliems artimiems bičiuliams siekiant sužadinti diskusijas⁵⁶, netrukus, T. von Schönu nieko nežinant, buvo išleistas nemažu tiražu ir išplatintas visoje Prūsijoje. Tai reiškė T. von Schöno, jau seniai konfliktavusio su Prūsijos vidaus reikalų ministru Gustavu von Rochowu ir Berlyno aplinka, politinės karjeros pabaigą. Būtent dėl gandų apie atsistatydinimą iš pradžių buvo manoma, kad tekstą „Woher und Wohin?“ išplatino Rusijos ambasados darbuotojai⁵⁷. Tuo pačiu metu, 1840 ir 1841 m. sandūroje, pasklido gandai apie Rusijos kariuomenės – 200 tūkstančių pėstininkų – telkimąsi prie Prūsijos sienos⁵⁸. Publicistikoje buvo pabrėžiamas Rusijos siekis įgyti Nemuno, Priegliaus, Vyslos žiotis ir Baltijos uostus⁵⁹. Buvo numatoma, kad po pirmojo susidūrimo, galėjusio įvykti tarp Varšuvos ir Torūnės, Prūsijos armija atsitrauks Berlyno pusėn, jau pačioje karo pradžioje palikusi Rytų Prūsiją likimo valiai.

Prielaidos apie galimą karą išties nepasiteisino, bet nuo tada šis klausimas patraukė politikų dėmesį; jis buvo svarstomas daugiausiai liberaliosios opozicijos politinių planų kontekste. Rusijos ir Austrijos baubu tikriausiai gąsdino ir karalius Gdanske 1841 m., prieš prasidedant provincijos landtagui, pokalbiuose su bajorų opozicionieriais M. von Brünneku ir A. von Auerswaldu. Kaip tik tasai veiksnys galėjo nulemti, kad, praėjus vos keliems mėnesiams po garsiojo 1840 m. rugsėjo mėnesio Karaliaučiaus landtago, Prūsijos luomai atsisakė pareikšti nemažiau radikalius reikalavimus dėl Prūsijos santvarkos reformos⁶⁰. Šis Rytų Prūsijos liberalų politinis žingsnis sukėlė visos Vokietijos liberaliosios opozicijos kupinus nuostabos komentarus, o į Karaliaučių nukrypo visos viešosios nuomonės dėmesys.

Rusijos klausimas vėl atgimė per gyvą diskusiją apie 1842 m. besibaigiantį kartelinį susitarimą su Rusija dėl pabėgusių į Prūsiją Rusijos piliečių išdavimo. Nuomonės tuo klausimu Rytų Prūsijoje svyravo nuo tokio poelgio visiško moralinio pasmerkimo iki pritarimo iš naujo pasirašyti minėtą sutartį, jei tai atitiks ekonominius provincijos interesus, pavyzdžiui, jei dėl to pavyks išsiderėti palankesnes prekybos per Rusiją sąlygas ir gauti sutikimą atidaryti jos rinkas provincijos pramonei⁶¹. Didelės viltys šiuo klausimu buvo siejamos su 1842 m. birželio 23 d. prasidedančiu Friedricho Wilhelmo IV

⁵⁶ Tai buvo: J. von Eichendorffas, generolas von Schöleris, E. von Flottwellas, R. von Auerswaldas. Į juos 1840 m. gruodžio 27 d. T. Schönas kreipėsi prašydamas gražinti brošiūrą: *GStAPK*, XX. HA, Rep. 300, Depositium Graf Brünneck I. Nachlass Theodor von Schön, Nr. 28. Iš viso T. von Schönas veikiausiai išdalijo 9 egzempliorius. Be jau paminėtų, ją gavo: karalius, G. von Rochowas, generolai von Boyenas ir von Krauseneckas, M. von Brünneckas: *GStAPK*, I. HA, Rep. 92, Nachlass L. G. von Thile, C 3, S. 26.

⁵⁷ *Ibid.*, S. 23. 1845 m. Vidaus reikalų ministerijoje buvo įtariama, kad būta pagyvėjusių kontaktų tarp Johanno Jacoby'io ir Rusijos konsulo Karaliaučiuje Adelsono. Jacoby buvo jo namų gydytojas ir dažnai jį aplankydamas, žr.: SILBERNER, E. Johann Jacoby 1843-1846. Beitrag zur Geschichte des Vormärz. *International Review of Social History*, 1969, vol. 14, Issue 3, p. 395.

⁵⁸ *Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, 6.II.1841, Nr. 31; 23.II.1841, Nr. 45.

⁵⁹ Jau po Olmūto sutarties (1850 m.) generolas Natzmeris Rusijos politiką Rytų Prūsijos atžvilgiu vertino taip: „Der Grund, warum Russland seine Grenzen gegen Preussen so hermetisch abschliesst, ist nicht zu erklären. [...] In der Provinz Preussen war man überzeugt, das dies eine politische Massregel sei. Russland wolle die diesseitigen Provinzen drücken und ihren Handel so zu Grunde richten, damit der Wunsch in diesen Provinz laut werde, je eher, je lieber an Russland abgetreten zu werden“: NATZMER, G. E. von. *Unter den Hohenzollern...* Bd. 2, S. 221.

⁶⁰ 1841 m. kovo 11 d. Gdanko policijos raportas tvirtino: „Es könne indessen noch nicht damit [kalbama apie konstituciją] geradehin vorgeschritten werden, weil zwei grosse Nachbar Mächte dagegen seien. Dies hat gewirkt; und so ist denn nur beschlossen worden, S. Majestät zu bitten: das constitutionelle Leben sich mehr und mehr entwickeln zu lassen und für jetzt zu genehmigen, dass künftig die Landtags-Verhandlungen öffentlich sein möchten“: *GStAPK*, I. HA, Rep. 92, Nachlass Wedeke, Nr. 4, S. 79-80.

⁶¹ 1842 m. birželio mėn. Karaliaučiaus memorialas: PRUTZ, R. *Zehn Jahre. Geschichte der neuesten Zeit. 1840-1850*. Bd. 1. Leipzig, 1850, S. 128-130.

vizitu į Peterburgą, nekantriai laukiant jo rezultatų, kurie turėjo padėti sumažinti Rusijos spaudimą Prūsijos vidaus politikai. Klausimų jungimas į sutartį, skirtą ūkinei problematikai, atitiko nusistovėjusią tradiciją, vyravusią memorialuose, kuriuos provincijos pirkliai teikdavo eiliniams landtagams ir kuriuose buvo raginama panaikinti Rusijos apsauginius muitus alkoholiui, atkurti prekybą per Lenkiją ar gražinti lenkų žemių ekonominę vienybę⁶². Hermetiškai uždarytos sienos buvo visuotinai laikomos viena svarbiausių Rytų Prūsijos nuskurdimo priežasčių. 1845 m. provincijos landtago įkurta komisija provincijos skurdo priežastims išnagrinėti, savo darbą baigusi 1847 m., pagrindinėmis Rytų Prūsijos skurdo priežastimis įvardijo atskirtumą nuo istoriškai susiformavusio ekonominio užnugario (kitai nei, pavyzdžiui, Ščecino uosto padėties atveju), pasienio blokadą, blogą kelių būklę, menką naudą, gaunamą priklausant Muitų sąjungai, įstatymų, reglamentuojančių žemės ūkio veiklą ir bankinę sistemą, trūkumą⁶³. Tačiau reikia pažymėti, kad kai kurie iš tų teiginių rėmėsi subjektyviomis ir stereotipinėmis pažiūromis, kurioms prieštaravo ūkinės realijos. Pavyzdžiui, 1846–1848 m. net 75 % tranzitinės Prūsijos prekybos ėjo per Rytų Prūsiją, per Reino provinciją – 11 %, per Vakarų Pomeraniją – 3 %, tad Rusijos muitų politika tikrai nebuvo vienintelė Prūsijos provincijoje viešpatavusių nepriteklių priežastis⁶⁴. Komisijos ataskaita vedė prie minties, kad svarbiausia valstybės pareiga yra padėti provincijai; esą kraštas praeityje visada gaudavo suvereno pagalbą, ir tik po 1806–1807 m. karo jos neteko, nepaisant krašto nuopelnų inicijuojant Prūsijos reformas.

Taip pat ir geležinkelių tinklo plėtimas Rytų Prūsijoje buvo vertinamas per politikos prizmę. Provincijoje, turėjusioje strateginę reikšmę, geležinkelio tinklo plėtimas buvo analizuojamas kariniu požiūriu – kaip priemonė savo armijai transportuoti, antra vertus, lygiai taip pat leidžianti priešininkui greitai užimti kraštą. Ne tik to sumanymo, kuris paskatino sušaukti Berlyne 1847 m. Visuotinį landtagą, finansavimo problema, bet ir karinis šio klausimo aspektas galėjo nulemti Rytų Prūsijos delegatų sprendimą atsisakyti sankcionuoti vyriausybės sprendimą paimti valstybinę paskolą. Juk informacija, ateinanti iš už sienos, patvirtino ypatingą Rusijos susidomėjimą pirmųjų geležinkelio linijų statyba būtent teritorijose, kurios ribojosi su Rytų Prūsija⁶⁵.

III

5-ojo dešimtmečio politinis konfliktas, kuriame Rytų Prūsija, greta Reino provincijos, tapo svarbiausiu Prūsijos liberaliosios opozicijos centru, atnaujino tam tikrus lokalaus patriotizmo, nuolat aktualaus Prūsijos provincijos gyventojų sąmonėje, elementus. Ginčas tarp liberaliosios ir konser-

⁶² 1834 m. Gdanko pirkliai mąstė: „Wäre nur Polen in den preussischen Zollverband aufzunehmen, dann würde sich eine Hülfe absehen lassen, sonst ist nicht zu helfen“: NATZMER, G. E. von. Op. cit., S. 115. Po dešimties metų, remiantis 1844 m. gruodžio 18 d. policijos raportu apie provincijoje sklandžiusias nuotaikas: „dass seit der Huldigung [...] in Königsberg sich eine Verständigung der Preussischen Provinzen und des Grossherzogthums Posen gebildet hat, welche als Grundidee die Erwerbung einer Konstitution aufstellt; der zweite Punkt, in welchen die Gesamtmasse der Preussen und Posener übereinstimmig ist: Zerschneidung der Russischen Grenzfesseln. Weniger wird von den Preussen die Restauration der Polnischen Nationalität in Posen gebilligt. Im Hintergrund steht aber Polens Selbstständigkeit und Wiederaufnahme in den europäischen Völkerverband“: *GStAPK*, I. HA, Rep. 92, Nachlass Wedeke, Nr. 4, S. 66.

⁶³ *Verhandlungen der Kommission zur Erörterung der Ursachen des in der Provinz Preussen öfters wiederkehrenden Nothstandes*. Königsberg, 1847, passim.

⁶⁴ DIETERICI, C. F. W. *Statistische Uebersicht der wichtigsten Gegenstände des Verkehrs und Verbrauchs im Preussischen Staate und im deutschen Zollverbande*. Forts. 4: *Zeitraum von 1846 bis 1848*. Berlin, 1851, S. 85.

⁶⁵ Informacija iš Peterburgo, 1840 m. kovo 24 d. perduota per Klaipėdą, citavo anoniminio Rusijos politiko pasisakymą, kad „der Bau der in Rede stehenden Eisenbahn sei das beste Mittel das Gebiet bis zum Niemen auf friedlichem Wege zu erobern, denn es bleibe Preussen, um den Handel Danzig's und Königsberg's zu retten, nichts mehr übrig, als – gegen Verzichtleistung auf die Ausführung der Bahn – Memel mit dem Gebiete bis zum Niemen abzutreten und alle auf Russische Produkte bestehenden Eingangszölle aufzuheben“: *GStAPK*, I. HA, Rep. 92, Nachlass Wedeke, Nr. 4, S. 42, 45.

vatyviosios santvarkos vizijų tam tikra prasme buvo perkeltas į kovos tarp Karaliaučiaus ir Berlyno, kaip Prūsijos vystymosi antinomijų, lygmenį. Amžininkų manymu, moralinė tiesa buvo Kanto miesto pusėje, o istorinė tiesa turėjo pateisinti ne tik opozicijos legalumą, bet ir galimybę provincijai atsisakyti paklusti svarbiausiųjų vertybių vardan⁶⁶. Tuo laikotarpiu Berlynas, aiškiai perdėdamas, Rytų Prūsiją laikė revoliucinio iredentizmo centru, nors politiniai liberaliosios opozicijos reikalavimai buvo nuosaikiai progresyvūs, be jokio radikalumo. Diplomatinė santykių požiūriu, opozicija, susitelkusi Prūsijos pasienio provincijoje, komplikavo Prūsijos ir Rusijos santykius⁶⁷.

Rytų Prūsijos politinio elito įsitikinimu, Tautų pavasario išvakarėse provincija turėjo, panašiai kaip 1813 m., įvykdyti politinę misiją ir privalėjo savo gerovę paaukoti vardan didesnės vokiečių tėvynės, o kartu Europos demokratijos pažangą apginti nuo „milžino iš Šiaurės“⁶⁸. Tačiau 1848 m. kovo mėnesį Prūsijos valstybėje kilusi revoliucija patvirtino, kad Rytų Prūsijos opozicijai, kitaip nei Reino provincijos ir pietinės Vokietijos liberalų stovyklos atstovams, didžiulę įtaką darė Rusijos kaimynystė ir karo galimybė. Rytų Prūsijos liberalai, revoliucinio judėjimo atžvilgiu pasirinkę „atsiribojimo“ poziciją, tą padarė ne tik tvirtai pasiryžę apsaugoti bajorų luomo teises, bet pirmiausia dėl grėsmės iš Rytų. Turint galvoje Karaliaučiaus įnašą ir jo reikšmę formuojantis opozicinei stovyklai bei formuluojant Prūsijos monarchijos santvarkos reformos programą, dera užduoti klausimą, kodėl Rytų Prūsijoje taip savitai buvo atsisakyta revoliucijos, ir jos atsisakė ne tik dešinysis, bajoriškas tenykštės opozicijos sparnas, kas būtų suprantama, žinant patirtą grėsmę per 1846–1847 m. sukilimus lenkų žemėse, bet ir jau subrendusi radikalioji liberalų-demokratų frakcija. Vienas iš galimų atsakymų, be lenkų problemos, būtų sustiprėjusi viešosios nuomonės ir politikų baimė dėl galimo karo su Rusija; daug tuometinių pasisakymų patvirtina, kad 1806–1813 m. įvykių liudininkams būtent naujojo karo grėsmė tapo stipriausiu politinio aktyvumo, galinčio destabilizuoti Prūsijos vidaus padėtį, stabdžiu. Rytų Prūsijoje išsivadavimo karo karta, kuriai priklausė dauguma bajorų liberalų, tvirtai prieštaravo idėjai naudoti karą kaip politikos tęsinį, galintį padėti įgyvendinti netgi tokią politinės reformos viziją, kuri būtina, norint išsaugoti Prūsijos monarchiją. Kartu buvo baiminamasi, kad būtent Friedrichas Vilhelmas IV sieks sąjungos su Rusija ir karą panaudos slopinti revoliucines nuotaikas ir tramdyti šalies opoziciją. Tačiau dar revoliucijos pradžioje Rytų Prūsijos liberalai buvo pasirengę karo atveju organizuoti pasipriešinimą ir pašaukti landšturmą „prieš kazokus“⁶⁹.

⁶⁶ Varnhagenas von Ense 1844 m. sausio 31 d. dienoraštyje fiksavo Karaliaučiuje tyrančias prastas nuotaikas, susijusias su 1843 m. karaliaus paleisto parlamento svarstymu landtage: „Misstimmung in Königsberg und in der ganzen Provinz Preussen. Merkwürdige Aeusserungen: «In Berlin sollen sie nur nicht denken, sie könnten uns mit der Gewalt zwingen; die Provinz würde wie ein Mann aufstehen, der hiesigen Truppen, und besonders der Landwehr, sind wir sicher, und wenn man andre gegen und schicken wollte, die kämen wahrlich nicht über die Weichsel!»“: VARNHAGEN VON ENSE, K. A. *Tagebücher*. Bd. 2. Leipzig, 1861, S. 257.

⁶⁷ O. von Bismarckas tvirtino: „Was sollte uns auch dieser lange vorgeschobene Streifen zwischen dem Meere und Polen, ohne Hinterland, – ein Nichts, für das wir die ewige Feindschaft eintauschen würden. Nein, es ist besser so. Die Deutschen in den Ostseeprovinzen müssen auch in Zukunft der Guano sein, der jene grosse russische Steppe düngt [...]“: cit. pagal SCHLINGENSIEPEN, G. H. *Der Strukturwandel des baltischen Adels in der Zeit vor dem ersten Weltkrieg*. Marburg an der Lahn, 1959, S. 104.

⁶⁸ E. von Sauckeno (iš Tarputschen) pasisakymas Jungtiniame landtage: plg. ADAM, R. Ernst von Saucken-Tarputschen. Ein ostpreußischer Freiheitskämpfer und Patriot. *Altpreussische Forschungen*, 1932, Jhg. 9, S. 121; BLEICH, E. *Der erste Vereinigte Landtag in Berlin 1847*. II Teil: *Verhandlungen nach den stenographische Berichten: 11. April bis 18. Mai*. Berlin, 1847, S. 324 ir kt. M. von Brünneckas 1847 m. vasario 22 d. sūnui rašė: „Und so hoffe ich denn auch, dass Du und deine Jungen dereinst, wenn es sein muss, das Weichselgebiet verteidigen wollen, wie Schamel mit seinen Tscherkessen ihr Gebirgsterrain, bis das grosse Untier verblutet und die Freiheit für immer errungen sein wird“: *GStAPK*, XX. HA, Rep. 300, Nachlass Esau, nesutvarkytas.

⁶⁹ A. von Auerswaldas K. von Belowui, Berlynas, 1848 m. kovo 25 d. *GStAPK*, XX. HA, Rep. 300, Nachlass Esau.

Šiandien sunku įvertinti, koku laipsniu antirusiškos nuotaikos Rytų Prūsijoje 5-ajame dešimtmetyje buvo panaudojamos liberalų demokratų stovyklai konsoliduoti. Antai konservatoriai teigė, kad liberalai, kaitindami atmosferą Rusijos grėsme, veikė tikslingai, norėdami, kad Karaliaučiuje 1848 m. revoliucijos pradžioje neliktų Prūsijos kariuomenės.

Įdomių minčių Rusijos klausimu galime rasti grafo Friedricho zu Dohnos, nuo 1842 m. Karaliaučiuje laikinai dislokuoto Prūsijos I armijos korpuso vado, prisiminimuose. F. zu Dohna 1813 m. tarnavo vokiškajame Rusijos legione, garsėjo savo konservatyviu požiūriu ir griežtais pasisakymais prieš Rytų Prūsijos opoziciją ir oberprezidentą T. von Schöna. 5-ajame dešimtmetyje jis buvo vienintelis aktyvus Prūsijos armijos generolas, 1812 m. perėjęs į tarnybą Rusijai. Gyvendamas Karaliaučiuje, ypač 1848 m., F. zu Dohna buvo patikimas Rusijos informatorius⁷⁰. Nikolajus I, kuris 1848 m. norėjo imtis Vokietijos gelbėtojo vaidmens ir kartu su Prūsijos armija grąžinti senąją tvarką, ketino F. zu Dohną padaryti „antruoju Yorcku“: „Kai tik armijos I korpusas patrauks į Berlyną, Rusijos daliniai turi saugoti užnugarį užimdami Prūsijos provinciją“⁷¹. Panašius projektus Nikolajus I kūrė ir toliau, revoliucijai užgesus⁷².

Įsitikinimas, kad kraštas yra izoliuotas, nutolęs nuo Prūsijos ir kitų vokiškųjų kraštų, Rytų Prūsijoje buvo gajus dar XIX a. 7-ajame dešimtmetyje. Tik 1871 m. Vokietijos suvienijimas leido perkelti, žiūrint iš istorinės perspektyvos, sunkiai iki galo įgyvendinamą tapatinimosi poreikį iš Prūsijos į bendrą vokiečių tėvynę. Nuostatos persilaužimas provincijoje įvyko 1866 m., Prūsijos ir Austrijos karo metu. Rinkimuose į Šiaurės Vokietijos Sąjungos reichstagą, kurie pradėjo Vokietijos vienijimo procesą, provincija pirmą kartą taip aiškiai išsuko iš tradicinio liberalaus kelio ir 1867 m. vasarį delegatais išrinko vien konservatorius. Politinės nuomonės pokyčius lydėjo naujos, viršregioninės vokiškos sąmonės brendimo procesas.

IV

XIX a. tapatybės formavimuisi provincijoje įtaką padarė ir skirtinga krašto istorinė tradicija. Joje susijungė tiek Vokiečių ordino ir Prūsijos Hercogystės palikimas, tiek ir XIX a. įjungta atmintis apie savo pačių praeitį ir vaizdas, sukonstruotas lokalinės Prūsijos istoriografijos. Po Vienos kongreso vokiečių kraštuose ėmė energingai vystytis istorijos mokslas, kurį tiek valdantieji, tiek ir opozicija netrukus ėmė laikyti viešosios nuomonės formavimo politinės argumentacijos srityje priemone. Nuo XVIII ir XIX a. sandūros besimodernizuojančiame pasaulyje istoriniai tyrinėjimai, stiprinę Prūsijos tapatybę ir lokalų patriotizmą, Rytų Prūsijos visuomenės elitui teikė galimybę savarankiškai pasirinkti politinę laikyseną, garantavo suverenumo jausmą, motyvavo konkrečius kasdienes politinius žingsnius. Tolimųjų XVII a. politinių grupuočių kovų, pasipriešinimo Prūsijos karalių absoliutinei valdžiai reminiscencijos, retai artikuliuojama, bet egzistavusi atmintis apie politines laisves, turėtas leno sąjungos su Lenkijos karūna laikais, buvo elementai, stiprinę savo reikšmingumą pajautimą. XIX a. pradžioje Vokietijoje sužadintas domėjimasis istorija, daugeliu atvejų pasitarnavęs formuojant naują teritorinį sąmoningumą valstybėse, atsiradusiose tik po Vienos kongreso, Rytų Prūsijoje atliko kitokį vaidmenį. Jis turėjo ne jungti, o atvirksčiai, akcentuoti tai, kas skirtinga, ir suteikti argumentų

⁷⁰ *Mitteilungen aus dem Leben des Feldmarschalls Grafen Friedrich zu Dohna...*, S. 134 ir kt.

⁷¹ *Ibid.*, S. 138-139.

⁷² Per susitikimą 1850 m., manevrų prie Suvalkų metu, caras F. zu Dohnos paklausęs: „Haben Ihnen die Truppen gefallen? – Ein Wort von Ihnen, und sie marschieren, wohin Sie dieselben dirigieren!“; t. y. Berlyno kryptimi. Pasak to pranešimo, F. zu Dohna atsakęs, kad priesaiką karaliui jis laiko įpareigojančia, o paskui išdėstė savo nuomonę, kad revoliucijos atžvilgiu reikia turėti kantrybės, todėl kol kas jis nieko nenorįs spręsti. Po tolesnių pokalbių F. zu Dohna pareiškęs: „dass nach seiner Ansicht jeder durch fremde Truppen herbeigeführte Umschlag dem preussischen Königtume seine Ehre und seine Selbstständigkeit nehmen kann“: *Ibid.*, S. 140.

politinei kovai su Berlynu. Šiame kontekste reikia kitaip, nei iki šiol, vertinti Rytų Prūsijos istoriografijos laimėjimus XIX a. pirmojoje pusėje. Daug provincijoje garsių istorikų, pavyzdžiui, Ludwigo von Baczko, Johanneso Voigto ar Maxo Toeppeno, darbų atsirado kaip politinių sferų konkretaus užsakymo išraiškos. Tyrinėjimo tematikos pasirinkimas daugeliu atvejų buvo tikslinis ir sutapo su politinių įvykių eiga. 1807 m., kai Rytų Prūsija turėjo Prancūzijai sumokėti kontribuciją, H. J. von Auerswaldas paprašė istoriko patarimo, praityje ieškodamas elgesio pavyzdžių, pirmiausia siejančių dabartinę situaciją Prūsijoje su Prancūzijos patirtimi 1789 m. sušaukiant Generalinius luomus. Rėmimasis istorija tada pirmą kartą per dešimtis metų suteikė galimybę pabandyti reanimuoti luominę sistemą ir jos dalyvavimą sprendžiant valstybinius klausimus⁷³. Istorinė argumentacija buvo svarbus įrankis apginant *Comité der Ostpreussischen und Lithauischen Stände* egzistavimą – tiek diskusijų dėl būsimųjų provincijų susirinkimų formos XIX a. 3-iojo ir 4-ojo dešimtmečių metu, tiek 1823 m. sukvietus provincijos landtagą. Tokio organo egzistavimas provincijoje buvo vertinamas kaip viena svarbiausių luominės sistemos savarankiškumo garantijų. Ši pozicija, po to, kai buvo suformuotas provincijos landtagas, sukėlė jau minėtą audringą ginčą su Berlynu dėl tolimesnės Komiteto veiklos⁷⁴. Berlynas Komiteto vaidmenį neigė būtent kaip „Überbleibsel ältester ständischer Vorrechte“⁷⁵ (vok. „Senujų luominių privilegijų liekanos“). Komiteto buvimu taip pat buvo suinteresuoti Vakarų Prūsijos bajorai, kadangi jis pabrėžė tuo laikotarpiu ypač stiprią luominių teisių, suteiktų tuomet, kai Karališkieji Prūsai priklausė Lenkijai, reikšmę, palaikydamas tezę apie tuometinę tų žemių autonomiją⁷⁶.

Provincijos landtago posėdžiuose, pradedant nuo 1824 m., irgi buvo remiamasi praeitimi ir istorine argumentacija; tai atsispindėjo tiek apskričių tarybų ir pavienių deputatų nutarimuose, tiek teisiniuose dokumentuose, pavyzdžiui, leidžiamuose Krašto Aukščiausiojo Teismo. Su malonumu praeitimi remdavosi ir oberprezidentas T. von Schönas kaip karališkasis komisaras visuose eiliniuose landtaguose net iki 1841 m. Kaip pavyzdį galima paminėti T. von Schöno prakalbą, pasakytą atidarant šeštąjį landtagą Gdanske 1837 m., kurioje jis pateikė išvadą apie atstovavimo sistemos Prūsijoje istoriją nuo Vokiečių ordino laikų, paremtą šaltiniais, kuriuos pateikė Johannesas Voigtas⁷⁷. Būta net kelių svarbių istorinių akimirkų, kai J. Voigtas pasitarnavo formuluojant politines nuostatas reformatoriškai nusiteikusiai biurokratijai, susitelkusiai aplink T. von Schöną, su kuriuo jis, tiesą sakant, palaikė artimus santykius. Jau netrukus po to, kai apsigyveno Karaliaučiuje, 1817 m., jis išleido trumpą Ch. J. Krauso, garsaus liberalų ekonomisto, biogramą, o Ch. J. Krauso teorijos šalininkai buvo tiek H. J. von Auerswaldas, tiek ir T. von Schönas. Diskusijoje dėl provincijos landtago organizavimo formos J. Voigtas parengė darbą „Darstellung der ständischen Verhältnisse Ost-Preussens vorzüglich der neuesten Zeit“ (vok. „Luominių santykių Rytų Prūsijoje, ypač naujausiais laikais, aprašymas“)⁷⁸. J. Voigto plunksnai priklauso ir biografija F. F. Alexanderio zu

⁷³ L. von Baczko atsakydamas apeliavo į XVII amžių: *GStAPK*, XX. HA, Rep. 2(I), Tit. 37, Nr. 9, Bd. 2.

⁷⁴ Žr., be kita ko, diskusiją 1827 m. landtage, kur buvo pareikalauta institucinio įtakos išplėtimo į Vakarų Prūsiją: *APO*, Archiv des Provinzialverbandes Ostpreussen, Nr. 229, k. 84.

⁷⁵ *Ibid.*, k. 84. Vidaus reikalų ministras von Schuckmannas 1828 m. sausio 15 d. informavo grafą Lottumą: „Das Fortbestehen des Comité's berge die Gefahr eines Zwischenregiments. [...] Es gehe den Preussen vor allem um das Initiativrecht“: *GStAPK*, I. HA, Rep. 77, Tit. 135a, Nr. 2.

⁷⁶ Tai buvo „ein besonderer Staat ohne alle Verbindung mit Polen“, turėjusi savus įstatymus, santvarką, kalbą. Ypatingajai Landes-Rato kompetencijai, kurią patvirtino Friedrichas II ir Friedricho Wilhelmo II, priklausė: „Entwürfe und Bestätigungen des Landes-Gesetze, Berathungen über die nöthige Landes-Abgaben“. Žr.: Gedanken über eine ständische Verfassung des Kgl. Preussischen Staats und insbesondere der Provinz Westpreussen. *Archiwum Państwowe w Gdańsku*, Akta majątków, Nr. 991, Wojanowo i Prędzieszyn, Nr. 58 m, k. 3. Šie dvarai anuomet priklausė F. W. von Tiedemannui.

⁷⁷ *GStAPK*, XX. HA, Rep. 300, Depositum Graf Brünneck I. Nachlass Theodor von Schön, Nr. 37, S. 90-103.

⁷⁸ T. von Schöno 1824 m. lapkričio 14 d. Pro memoria dėl landtago organizacijos rašoma: „Als Grundlage zur Berathung wir hingewiesen auf Voigts „Darstellung“. L. Esau nuorašas iš Provinzial-Archiv rinkinių, Nr. 619, S. 2-5. *GStAPK*,

Dohnos, mirusio 1831 m., daug metų vadovavusio *Comité der Ostpreussischen und Litthauischen Stände* – šiam reikšmingam provincijos luomų gyvenime organui⁷⁹.

Garsus istorikas Maxas Toeppenas, savo mokslinę karjerą pradėjęs prieš 1848 m. revoliuciją, irgi buvo artimas liberalų grupuotei, nors tiesiogiai politinėje veikloje ir nedalyvavo. Pavojingų istorinių temų provincijos istoriografijoje galią valdžia anuomet suvokė kaip potencialią grėsmę. Vienas tokių pavyzdžių buvo 1847 m. Karaliaučiaus ir Berlyno aukščiausiosios valdžios lygmeniu vykusia diskusija dėl M. Toeppeno veikalų apie luomų santykius Prūsijoje 1567–1577 m. išleidimo⁸⁰.

Ypač raiškiai istorinės tiesos buvo panaudotos einamosios politinės kovos tikslams garsiajame provincijos landtago memoriale, pateiktame karūnavimo landtagui Karaliaučiuje 1840 m. Jis davė pradžią Prūsijoje prasidėjusiai liberaliosios opozicijos veiklai dėl monarchijos modernizavimo ir Friedricho Wilhelmo III 1815 m. gegužės 22 d. konstitucinio pažado įvykdymo⁸¹. Prieš prasidedant posėdžiui, luomų delegatai gavo ta proga išleistą J. Voigto darbą⁸². Minėtas landtago memorialas rėmėsi Karaliaučiaus pirklio Karlo Heinricho projektu, jau pačią pirmąją posėdžių dieną, rugsėjo 5 d., pateiktu diskusijoms landtago sekcijai, vadovaujamai M. von Brünnecko⁸³. K. Heinricho projektas buvo paremtas daugybe teisinių aktų, pradėdant Kulmo privilegija, Ordino valdžios ir Prūsijos Hercogystės laikų privilegijomis, baigiant ypač svarbiu laikytu 1663 m. didžiojo kurfiursto garantijų aktu⁸⁴. Tame dokumente buvo pabrėžtos krašto teisių garantijos, tarp jų tikėjimo laisvė, karo paskelbimas tik atsiklausus luomų, jų dalyvavimas nustatant mokesčius, landtagų sušaukimo periodiškumas. Istorijos bruožai pasitarnavo K. Heinrichui argumentuojant pasiūlymus dėl „Einer schriftlichen Urkunde als Verfassung des Preussischen Reiches“ (vok. „rašytinių dokumentų kaip pagrindo Prūsijos valstybės konstitucijai“) ir „die Landes-Repräsentation zur Berathung über alle Gegenstände der die das persönliche und Eigenthumsrecht, sowie die Besteuerung betrifft“ (vok. „parlamentinio atstovavimo svarstant visus reikalus, susijusius su asmens, nuosavybės teisėmis ir mokesčiais“). K. Heinricho projektas, kurio nuostatos M. Brünnecko ir bajorų liberalų pastangomis buvo sušvelnintos, rugsėjo 7 d. buvo pateiktas balsavimui ir priimtas 89 balsais prieš penkis⁸⁵.

XX. HA, Rep. 300, Nachlass Esau. Luomų komitetas 1822 m. gegužę sudarė sąrašus ir išplatino 86 J. Voigto veikalų egzempliorius: *APO*, Archiv des Provinzialverbandes Ostpreussen, Nr. 206, k. 9-10.

⁷⁹ *Das Leben des Königlich-Preussischen Staatsministers Friedrich Ferdinand Alexander [...] Grafen zu Dohna-Schlobitten*. Leipzig, 1833.

⁸⁰ Oberprezidentas Boetticheris 1847 m. birželio 10 d. Bodelschwinghui rašė: „Es ist nicht ganz unzweifelhaft, ob unter den gegenwärtigen Zeitverhältnissen die Veröffentlichung des Toepfenschen Aufsatzes seinem ganzen Inhalt nach für unbedeutlich zu erachten sei. Einzelne Stellen des Aufsatzes, namentlich die Mittheilungen über die Stellung der Regimentsräthe zu einem zu bildenden ständischen Ausschusse, könnten möglicherweise zu Vergleichung und Missdeutungen benutzt werden“: *GStAPK*, Rep. 77, Tit. 489, Nr. 39, S. 3.

⁸¹ Plg. NEUGEBAUER, W. Der Königsberger Landtag von 1840. Zu Verlauf und Hintergründen. *Preussenland*, 1992, Jhg. 30, Nr. 1, S. 1-12.

⁸² VOIGT, J. *Geschichtliche Notizen über den Herrenstand, die Assecurations-Akte und das Donativ. Für den Landtag, welcher am 5. September 1840 eröffnet wird*. Königsberg, 1840.

⁸³ Sitzung des Comitées zur Beurtheilung [...] der Proposition, ob und welche noch bestehende Privilegien der auf Veranlassung der Huldigung einberufene Landtag in Antrag bringen zu können glaube: *GStAPK*, XX. HA, Rep. 127, Nr. 38.

⁸⁴ K. Heinricho projekto originalas saugomas *GStAPK*, XX. HA, Rep. 127, Nr. 38, S. 11-17.

⁸⁵ Penkiems deputatams, balsavusiems prieš, priklausė von Kurowsky (iš Molditten) (žr. landrato von Hakės 1841 m. sausio 12 d. laišką. *GStAPK*, I. HA, Rep. 92, Nachlass von Rochow, Nr. 25, S. 31), veikiausiai von Tettau (iš Thomsdorff) (plg. TETTAU, A. von. *Urkundliche Geschichte der Tettauschen Familie in den Zweigen Tettau und Kinsky*. Berlin, 1878, S. 319 ir kt.), von Eulenbargas (iš Wicken) (žr.: *Nachrichten über die Grafen zur Eulenburg*. Hf. 1-2. Bearb. von E. HOLLACK. Königsberg, 1911, S. 12). Balsavęs prieš taip pat prisipažino antrojo luomo deputatas Seydelis: *GStAPK*, Rep. 89 (2.2.1), Nr. 13995.

Ir tolesnėje savo veikloje Rytų Prūsijos opozicija teikė reikšmę istorinei argumentacijai, gilindama savąjį provincijos teisinės santvarkos istorijos pažinimą⁸⁶.

Požiūris į politinę Ordino tradiciją buvo sudėtingesnis ir nevienareikšmis; tiesa, tuometiniai demokratai ir joje rasdavo elementų, artimų jų programoms, tačiau nebuvo pamiršta ir tai, kad Prūsijos Hercogystė apskritai iškilo neigdama Ordino politiką. Tą klausimą dar XVIII a. pabaigoje kėlė Teodoras Gottliebas von Hippelis 1787 m. anonimiškai išleistame darbe „Bedencken über die historisch kritische Beleuchtung der Frage: Hat die preußische Ritterschaft das Recht, ein beständiges Korps zu formieren...?“ (vok. „Istoriniai kritiniai svarstymai dėl klausimo, ar turi Prūsijos riterija teisę formuoti nuolatinę korporaciją?“). Šis darbas buvo kupinas ypač stipraus Prūsijos sąmoningumo. Dar vienas anuomet populiarus istorikas L. von Baczko XVIII a. 10-ajame dešimtmetyje ketino parašyti Ordino valstybės istoriją. Tačiau L. von Baczko XIX a. pradžioje buvo stipriai susijęs su Rytų Prūsijos politinėmis sferomis. Neatsitiktinai vienas iš L. von Baczko veikalo „Versuch einer Geschichte und Beschreibung Königsbergs“ (vok. „Karaliaučiaus istorijos ir aprašymo bruožai“, 1787–1790), parašyto kartu su Johannu Gottfriedu Frey’umi, vėlesniu 1808 m. Miestų įstatymų bendraautoriumi, antrosios laidos 1804 m. tikslų buvo siekis iš naujo sužadinti susidomėjimą miesto savivaldos funkcijomis⁸⁷.

XIX a. provincijoje išliko neabejotinai nepalankus požiūris į tai, kad aukščiausias administracijos aparato pareigybes užima valdininkai, kilę ne iš Rytų Prūsijos. Nors nuo XVIII a. pabaigos jau nebegalime kalbėti apie indigenato teisės gynimą ar apie tokias priešiško nusiteikimo svetimųjų atžvilgiu apraiškas, kokių būta prieš Septynerių metų karą⁸⁸, bet XIX a. pradžioje tebebuvo siekiama garantuotų pareigybių provincijos teritorijoje. Viena iš papildomų prielaidų, kurios stiprino neigiamą požiūrį į oberprezidentą K. Boetticherį, T. von Schöno įpėdinį, greta politinių pažiūrų skirtumų tarp jo ir liberalų, buvo ir tas faktas, kad jis gimė svetur, už provincijos ribų.

Charakteringas kultūrinis reiškinys Rytų Prūsijoje, amžininkų vertinimu, buvo palyginti nedidelis žavėjimasis romantizmu; tokio vertinimo šaltiniu tikriausiai buvo Karaliaučiaus universitetas ir poveikis istoriškai susiklosčiusio (galbūt dėl religinių ir ekonominių pažiūrų) polinkio į gyvenimiškos patirties racionalų aiškinimą.

Vienas iš bandymų formuoti provincijos tapatybę buvo XIX a. kilusi idėja atstatyti Marienburgo pilį. Su šiuo sumanymu buvo tiesiogiai susijęs oberprezidentas T. von Schönas – viena kontraversiškiausių ir mažiausiai pasiduodančių vienareikšmiam vertinimui Rytų Prūsijos politinės arenos figūrų. Jo vaidmuo buvo vertinamas, ypač lenkų istoriografijos, kaip germanizacinių polinkių turintis bandymas, remiantis Ordino krašto praeitimi, kurti vokiečių politinį bendrumą monarchijos rytuose. Vis dėlto pilies atstatymas, be jokios abejonės, laikytinas siekio pasinaudoti tuo Prūsijos simboliu formuojant provincijos tapatybę, išraiška, ir jo negalima vertinti vien tik lenkų problemos kontekste. Marienburgo atstatymą XIX a. pirmojoje pusėje galima susieti su Rytų Prūsijos opozicijos vystymosi etapais. Jau posėdžiaujant pirmajam landtagui pastarasis susirinkimas išsiuntė karaliui 1824 m. lapkričio 14 dieną datuotą memorialą dėl Marienburgo pavertimo nuolatine landtago posėdžių vieta⁸⁹. 1831 m. landtage deputatai M. von Brünneckas ir von Beville’is balandžio 7 d. pateikė projektą dėl „Errichtung eines Provinzial-Pantheon ir der Marienburg“⁹⁰ (vok. „Provincijos panteono sukūrimo

⁸⁶ P.vz., rinkinį *Urkundliches zur Geschichte und Verfassung der Provinz Preussen*. Hrsg. von K. NAUWERK. Berlin, 1841 sudaro Prūsijos teritorijos teisinės santvarkos dokumentai nuo viduramžių iki 1840 m. landtago memorialo.

⁸⁷ WINKLER, T. *Johann Gottfried Frey und die Entstehung der preussischen Selbstverwaltung*. Stuttgart, 1957, S. 80.

⁸⁸ TERVEEN, F. *Gesamtstaat und Retablissement. Der Wiederaufbau des nördlichen Ostpreussen unter Friedrich Wilhelm I, 1717-1740*. Göttingen, 1954, S. 51.

⁸⁹ APO, Archiv des Provinzialverbandes Ostpreussen, Nr. 213, k. 29.

⁹⁰ GStAPK, XX. HA, Rep. 300, Nachlass Esau, nuorašas iš PA, Nr. 643.

Marienburge“). Westminsterio abatijos ir Paryžiaus Panteono pavyzdžiu planuota, kad Marienburgas taps vieta, įamžinančia garsių provincijos vyrų atmintį – Koperniko, Herderio, Yorcko von Wartenburg ir F. F. Alexanderio zu Dohnos, kurių skulptūros turėjo būti įrengtos greta karaliaus Friedricho Wilhelmo III statulos. Politiniame kontekste Koperniko asmenybės įtraukimas nebuvo atsitiktinis pasirinkimas, kadangi į pastarąją, pavyzdžiui, 5-ajame dešimtmetyje, būdavo dažnai apeliuojama ieškant provincijos opozicinės dvasios šaltinio ir pagrindžiant jos teisę į opoziciją.

Vis dar egzistavęs *Altpreussentum* tapo opozicinius sluoksnius Berlyno politikos atžvilgiu vienijančia priemone. Teisė į opoziciją turėjo kilti iš idėjos, esą Rytų Prūsijos misija – būti Vokietijos tvirtove, saugančia nuo „Azijos“. Misija vadovauti Prūsijos liberalų judėjimui ir reikštis visos valstybės vardu po 1840 m. išvirtino liberalų, ypač bajorijos sluoksnio, politinėje pasaulėžiūroje. Savitą įsitikinimą, kad ši, artėjanti „ex Oriente lux“ (lot. „iš Rytų šviesa“), padės atnaujinti valstybę, lydėjo jausmas, kad provincija yra aukščiau už kitas provincijas, pirmiausia už Berlyną, kadangi būtent senoji Prūsijos Hercogystė buvo Prūsijos Karalystės gimimo vieta⁹¹. Rytų Prūsijos istorikų užsiansažavimas tyrinėti krašto istoriją teikė naujų Prūsijos ir Brandenburgo istorinio lygiareikšmiškumo patvirtinimų.

Provincijos sąmonę gyvino taip pat ir įvairių istorinių datų minėjimai, pavyzdžiui, 1817 m. reformacijos jubiliejaus, bet labiausiai Karaliaučiaus universiteto įkūrimo 300 metų įkūrimo 1844-aisiais. Neatsitiktinai tais pačiais metais, nepaprastai suintensyvėjusio provincijos politinio gyvenimo laikotarpiu, Karaliaučiuje buvo įkurta pirmoji Rytų Prūsijoje istorijos draugija „Prussia“; vienas jos iniciatorių buvo profesorius Ernstas Augustas Hagenas, aktyvus Karaliaučiaus opozicijos narys. Netrukus draugija perėmė leidybą nuo 1829 m. ėjusio „Preussische Provinzial-Blätter“, kuris nuo tada tapo vienu iš liberalų ir demokratų aplinkos vykdyto istorinės sąmonės formavimo, orientuoto į platesnę viešąją nuomonę, organu. 1845 m. įvykęs ikūrimas Dailės akademijos, kurioje buvo propaguojama istorinės tematikos tapyba, vaizduojanti Prūsijos ir Vokiečių ordino istoriją, irgi prisidėjo prie provincijos sąmonės kūrimo.

Rytų Prūsijos liberalai, 5-ajame dešimtmetyje pradėję kovą dėl politinės santvarkos reformos, kuri Prūsijos monarchiją vedė konstitucinio konflikto link, savo veiklos nelaikė politinės opozicijos aktu. Pasipriešinimas valdžiai ir politinių reikalavimų, tokių kaip, pavyzdžiui, konstitucinė monarchija, lygiateisis valstybės dalių atstovavimas, spaudos laisvė, patvarumas buvo vertinami senosios „protestatio“ kategorijomis: kaip savo teisių gynyba ir apsauga. Šia kova siekta išsaugoti svarbiausius Hohenzollernų valstybės pamatus, o ne juos sugriauti. Šiuo požiūriu opozicinė veikla liudijo Prūsijos patriotizmą⁹². Tas patriotizmas suteikė teisę išsakyti savo nuomonę valstybės klausimais, taip pat apie karalių ir jo ministrus, jeigu jų politika būtų laikoma klaidinga⁹³. Jis patei-

⁹¹ IV landtago 1831 m. vasario 27 d. kreipimasis: „Wir sind stolz darauf, Stände eines Königreichs zu sein, von welchem die Monarchie den Namen führt“: Ibid.; M. von Brünneckas 1841 m. balandžio 15 d. sūnui rašė: „kein Wunder also, dass sich Preussen vor allen andern Provinzen auszeichnet und zum Vorkämpfer berufen ist“: HERRE, P. Op. cit., S. 359.

⁹² JUNG, A. *Königsberg und die Königsberger*. Leipzig, 1846, S. 264; BECKER, Hans-Jürgen. Protestatio, Protest. Funktion und Funktionswandel eines rechtlichen Instruments. *Zeitschrift für Historische Forschung*, 1978, Bd. 5, S. 385-412.

⁹³ „Preussen besass grosse Privilegien, welche von jedem Regenten bestätigt wurden, nahm sie auch bisher das Volk nicht in Anspruch; jetzt aber, wo das Königs Majestät [...] die Bewohner des Königreichs Preussen aufgefordert hat, ihre Privilegien zu reclamiren – jetzt glauben sie ein Recht zu haben, das allerunterthänigst zu fordern, was ihnen eben so gut verbrieft, versiegelt, versprochen, ja ihnen in früheren Zeiten als Eigenthum zugehört. [...] Darum dürfte es auch wohl geschehen, wenn sich in der Mehrzahl der deutschen Provinzen kein bestimmtes Verlangen auf einer Konstitution ausspricht, dass Preussen und Posen für sich ihre Privilegien reclamiren werden, die allerdings eine freisinnige Konstitution übertreffen werden“, – 1841 m. pradžioje rašė Vidaus reikalų ministerijos informatorius Rytų Prūsijoje: *GStAPK*, I. HA, Rep. 92, Nachlass Wedeke, Nr. 4, S. 67.

sino ir atsisakymą paklusti, kaip kad buvo padaryta 1813 m. ar 1848 m. vasarą, kai Rytų Prūsijos bajorai grasino nebemokėsią mokesčių, jei bus pradėtas karas su Danija⁹⁴. Rytų Prūsijos politinis elitas buvo dažnai kaltinamas, esą jam trūksta ryšių su Vokietija jausmo ir jis stipriau nei kitose monarchijos dalyse laikosi provincijos tapatybės, tačiau tenykščiai liberalų opozicijos sluoksniai tai talaikė padariniu to, kad Hohenzollernų valstybėje trūksta politinės laisvės ir pilietinių teisių⁹⁵.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai:

- ADAM, Reinhard. Ernst von Saucken-Tarputschen. Ein ostpreußischer Freiheitskämpfer und Patriot. *Altpreussische Forschungen*, 1931, 8. Jhg., S. 231-255; 1932, Jhg. 9, S. 117-143.
- BACH, Theodor. *Denknisse und Erinnerungen aus der Zeit der Erhebung Preussens. Aus Th. G. von Hippels handschriftlichem Nachlasse*. [2. Teil.] (Wissenschaftliche Beilage zum Programm des Falk-Realgymnasiums zu Berlin, Programm, Nr. 7). Berlin, 1887.
- BECKER, Hans-Jürgen. Protestatio, Protest. Funktion und Funktionswandel eines rechtlichen Instruments. *Zeitschrift für Historische Forschung*, 1978, Bd. 5, S. 385-412.
- DIETERICI, Carl Friedrich Wilhelm. *Statistische Uebersicht der wichtigsten Gegenstände des Verkehrs und Verbrauchs im Preußischen Staate und im deutschen Zollverbande*. Forts. 4: *Zeitraum von 1846 bis 1848*. Berlin, 1851.
- GRYGIER, Tadeusz. Organizacja władzy naczelnej Prus Książęcych. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1964, Nr. 4 (86), s. 460-513.
- GRYGIER, Tadeusz. Próby utrzymania ustroju stanowego w Prusach Wschodnich na przełomie XVIII i XIX wieku. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1964, Nr. 1 (83), s. 43-70.
- Historia Pomorza*, t. III: 1815-1860, cz. 2: *Zagadnienia polityczne, narodowościowe i wyznaniowe*. Red. G. LABUDA. Poznań, 1996.
- JUNG, Alexander. *Königsberg in Preußen und die Extreme des dortigen Pietismus*. Braunsberg, 1840.
- JUNG, Alexander. *Königsberg und die Königsberger*. Leipzig, 1846.
- MÜNCHOW-POHL, Bernd von. *Zwischen Reform und Krieg. Untersuchungen zu Bewusstseinslage in Preussen 1809-1812* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 87). Göttingen, 1987.
- NEUGEBAUER, Wolfgang. Der Königsberger Landtag von 1840. Zu Verlauf und Hintergründen. *Preussenland*, 1992, Jhg. 30, Nr. 1, S. 1-12.
- NEUGEBAUER, Wolfgang. *Politischer Wandel im Osten: Ost- und Westpreussen von den alten Ständen zum Konstitutionalismus* (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 36). Stuttgart, 1992.
- SALMONOWICZ, Stanisław. Prawo prowincjonalne Prus Zachodnich i sprawa jego kodyfikacji (1772-1844). *Zapiski Historyczne*, 1980, t. 45, zeszyt 2, s. 25-59.
- SCHIEDER, Theodor. *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem in modernen Europa*. Hrsg. von O. DAHN, H.-U. WEHLER. Göttingen, 1991.
- SCHLINGENSIEPEN, Georg Hermann. *Der Strukturwandel des baltischen Adels in der Zeit vor dem ersten Weltkrieg* (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, Nr. 41). Marburg an der Lahn, 1959.
- SCHMIDT, Johann Theodor. *Ostpreussens Schicksale in dem Jahre 1812 während des Krieges zwischen Frankreich und Russland*. Königsberg, 1825.
- SCHULTZE, Maximilian. *Christian Friedrich Carl Ludwig Reichsgraf Lehndorff-Steinort. Ein Lebensbild auf Grund hinterlassener Papiere*. Berlin, 1903.
- SILBERNER, Edmund. Johann Jacoby 1843-1846. Beitrag zur Geschichte des Vormärz. *International Review of Social History*, 1969, vol. 14, Issue 3, p. 353-411.
- TERVEEN, Fritz. *Gesamtstaat und Retablisement. Der Wiederaufbau des nördlichen Ostpreussen unter Friedrich Wilhelm I, 1717-1740* (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft, Bd. 16). Göttingen, 1954.
- Von der „Landesverrättheri“ des ostpreussischen Adels im Jahre 1813. *Altpreussische Monatsschrift*, 1881, Bd. 18, S. 385-397.
- WITT, August. Der preussische Landtag im Februar 1813. *Historisches Taschenbuch*, 1857, 3. Folge, 8. Jhg, S. 533-615.
- WINKLER, Theodor. *Johann Gottfried Frey und die Entstehung der preussischen Selbstverwaltung*: Neu-Ausgabe. Stuttgart, 1957.

⁹⁴ VARNHAGEN VON ENSE, K. A. *Tagebücher*. Bd. 5. Leipzig, 1862, S. 133.

⁹⁵ „Wie steht preussische Vaterlandsliebe zu deutscher? Die Freiheitsliebe hat unbedingt den Vorzug. Wir sind unter der Zwangsherrschaft keine Preussen, keine Deutschen; wir sind dann Bürger eines Staates, der erst werden soll“, – 1852 m. liepos mėnesį rašė Karlas Augustas Varnhagenas von Ense: VARNHAGEN VON ENSE, K. A. *Tagebücher*. Bd. 9. Hamburg, 1868, S. 278.

THE IDENTITY OF EAST PRUSSIAN POLITICAL ELITES IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Magdalena Niedzielska

Nicolaus Copernicus University, Poland

Summary

During the 19th c., within the Prussian Kingdom the Province of Prussia was a special case of continuation of the feeling of regional solidarity. This territory inherited the political and historical tradition of an independent country; the peripheral location, as its physical isolation from the rest of the Hohenzollern monarchy existed until 1772, converted in the following decades into the subjective sense of distance from the centre of the state and promoted the emergence and establishment of strong Prussian patriotism in the narrow sense, which remained confined to the territory of province. The first decades of the 19th. c. were a period of coexistence of two heterogeneous identities: the in the German society of East Prussia continuing to exist persistent elements of the separate consciousness (of so-called *Altpreußentum*), on the other hand, the immersion into the thinking in the categories of German *Volksgemeinschaft* and in a somewhat narrower sense, the community within the Prussian monarchy. Presently it is sometimes difficult to distinguish precisely what function performed frequent references made in the 1840's by the political elites of the province to the old sovereignty of the Duchy of Prussia: was it the emphasizing of actually existing independence or perhaps only a part of within the framework of pre-1848 attitudes realized political games of the East Prussian opposition in Berlin?

The feel of independence in the Province of Prussia was especially determined by the lack of institutional ties to other German states, namely, it was neither a part of the German Empire dissolved in 1806, nor it belonged to the German Confederation formed in 1815. Consequently, no tradition of the "imperial patriotism" which had certain unifying functions in the 19th c. formed here. The maintenance of separate provincial identity encouraged a part of liberal nobility to use it as an argument in the in Berlin conducted disputes on the issues of political system. The article shows the transformation processes of regional consciousness and East Prussian identity during the period from the Napoleonic Wars to the 1848 revolution in Berlin; it also points to the role of the peripheral location of East Prussia within the Kingdom of Prussia and the influence of the present danger of annexation by Russia, as well as the importance of local historical studies for strengthening of the independence feel and "Altpreußentum" in the first half of the 19th Century.

DIE IDENTITÄT DER POLITISCHEN ELITEN IN OSTPREUSSEN IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERT

Magdalena Niedzielska

Nikolaus Kopernikus Universität, Polen

Zusammenfassung

Die preußische Provinz im 19. Jh. war ein besonderer Fall der Fortsetzung im Rahmen des preußischen Königreiches des Gefühls der regionalen Zusammengehörigkeit. Das Preußenland vererbte die politische und historische Tradition des eigenständigen Landes; die periphere Lage, die bis 1772 bestehende räumliche Isolation von dem Rest der Hohenzollernmonarchie, die in den nachfolgenden Jahrzehnten in das subjektive Gefühl der Ferne vom Staatszentrum umgeschlagen ist, förderten die Entstehung und Begründung eines starken preußischen Patriotismus im engeren Sinne, der auf das Territorium der Provinz beschränkt blieb. Die ersten Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts waren eine Zeit der Koexistenz von zwei heterogenen Identitäten: die in der deutschen Gesellschaft in Ostpreußen fortbestehenden Elemente des separaten Bewusstseins (des Altpreußentums), andererseits tauchte das Denken in den Kategorien der deutschen Volksgemeinschaft und im etwas engeren Sinne – der Gemeinschaft innerhalb der preußischen Monarchie. Manchmal ist es heute schwer präzise zu unterscheiden, welche Funktion in den vierziger Jahren häufige Berufung der politischen Eliten der Provinz auf die alte Souveränität des Herzogtums-Preußen spielte: Hervorhebung der tatsächlich vorhandenen Eigenständigkeit oder war das eine nur als ein Teil des politischen Spiels der ostpreußischen Opposition in Berlin im Vormärz verstandene Haltung?

Von der Eigenständigkeit des Preußenlandes entschied von allem das Fehlen der institutionellen Bande zu anderen deutschen Ländern, es war nämlich weder ein Teil des 1806 aufgelösten Deutschen Reiches, noch gehörte es zu dem 1815 entstandenen Deutschen Bund. Es bildete sich hier also keine Tradition des „Reichspatriotismus“ heraus, die im 19. Jh. gewisse unifizierende Funktionen hatte. Die Aufrechterhaltung der eigenständigen Provinzialidentität strebte ein Teil des liberalen Adels an, indem er das als Argument in dem in Berlin geführten Streit um Staatsordnung benutzte. Der Artikel zeigt die Verwandlungsprozesse des regionalen Bewusstseins und der ostpreußischen Identität in der Zeit der Napoleonischen Kriege bis zur März-Revolution; er verweist auch auf die Rolle der peripheren Lage von Ostpreußen im Königreich Preußen und auf den Einfluss der Gefährdung durch die russische Annexion, sowie die Bedeutung der lokalen historischen Untersuchungen für Stärkung des Eigenständigkeitsgefühls und des „Altpreußentums“ in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.